

Elmalılı Hamdi Efendi'nin Baz Tasavvufi Görüşleri

Muhammed Ali YILDIZ*

Özet

Bu makalede, genel olarak Elmalılı Hamdi Efendi'nin bazı tasavvufi görüşleri ele alınmaktadır. Elmalılı Hamdi Efendi'nin tasavvufi görüşlerine geçmeden önce hayatı ve eserlerinden kısaca bahsedilmektedir. Daha sonra ise tevhit başlığı altında Allah, âlem ve vahdet-i vücud hakkındaki görüşleri ele alınmaktadır. Bu kavramların dışında kalp, akıl ve nefis kavramları çerçevesindeki tasavvufi görüşleri irdelenmekte ve en sonunda çalışma kapsamında ulaşılan sonuçlara yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tevhit, Âlem, Kalp, Akıl

Abstract

Some Sufistic Views of Elmalılı Hamdi Effendi

In this article, some sufistic opinion by Elmalılı Hamdi is to be handled in general. Elmalılı Hamdi 's life and works will be briefly mentioned before he changes to his mystical views. Then, under the name of Allah, the title of allhit, the world and the head of the worship is addressed. Apart from these concepts, there is a place in the heart, mind and exquisite, together Sufism is examined there, and finally there is room for the results achieved in the study area.

Keywords: Tasawwuf, Tawheed, Universe, Heart, Reason

Giriş

Elmalılı Hamdi Efendi, Osmanlı'nın yıkılış, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş dönemlerinde yaşamış, çalkantılı bu dönemlere şahit olmuş ve bu vesileyle muazzam tecrübeler edinmiş bir kişidir. Bu tecrübelerini eserlerine başarılı bir şekilde yansıtabilmiştir. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Elmalılı Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili adlı eseri ile meşhur olmuş, bu eserin yanında daha başka birçok eser ve makale de kaleme almıştır. Kelam, fıkıh, felsefe, tefsir, tercüme vb. alanlardaki

* Dr. Öğretim Üyesi, Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tasavvuf Anabilim Dalı.

çalışmaları nedeniyle ilmi kişiliği ile öne çıkmış olmasının yanı sıra siyasi faaliyetler içinde de bulunmuştur. Damat Ferit Paşa hükümetleri döneminde milletvekilliği ve bakanlık ta yapmış olan Elmalılı Hamdi Efendi, Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla geçmiş hükümetlerde aldığı görevler nedeniyle yargılanmış ve bir süre hapis hayatı yaşamıştır. Kendi savunmasını kendisi yazarak masumiyetini ispatlamış, özgürlüğüne kavuşmuş fakat kalan hayatı boyunca hep kısıtlı bir hayat yaşamak zorunda kalmıştır. Geçim sıkıntısı ve sağlık sorunları ile mücadele ederek geçirdiği kalan ömründe, donanımı nedeniyle kendisine teklif edilen Kur'an tefsiri ve mealini yazma görevini başarıyla tamamlamış, zamanında ve daha sonraki yıllarda en çok okunan ve basılan eserler sıralamasında birinciliği kimseye kaptırmamıştır. İlmî ve siyasi alanda aktif olması ile öne çıkan Elmalılı Hamdi Efendi, sanata ve şiire de düşkün bir kişilik olmuştur. Hattatlığı ve şairliği onun öne çıkan diğer özelliklerindedir. Şiirlerinde ve eserlerinde duygusal yönü ve kafiyeli üslubu hemen göze çarpmaktadır. Bu mizacı sebebiyle tasavvufa da ilgi duymuş ve Şabaniyye tarikatına girmiştir. Tüm bu yönleri ile tanınmaya layık bir şahsiyettir. Fakat biz bu çalışmamızda akademisyeni olduğumuz tasavvuf alanı bağlamında Elmalılı Hamdi'nin bazı tasavvufî görüşlerini gün yüzüne çıkarmaya hedeflemekteyiz. Bu çerçevede onun eserlerinden faydalanarak tasavvuf anlayışına dikkat çekmeye çalışmaktayız.

Bu çalışmada Elmalılı Hamdi Efendi'nin bazı tasavvufî görüşlerine geçmeden önce hayatı ve eserleri hakkında bazı bilgilendirmede bulunacağız. Hayatını genel olarak anlattıktan sonra eserleri ile ilgili kısa açıklamalardan oluşan bilgilendirmeler yapacağız. Daha sonra ise onun tasavvufî görüşlerini irdelemeye geçeceğiz. Bu bağlamda ilk olarak tevhit başlığı altında; Allah, âlem ve vahdet-i vücud hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız. Zira bir kişinin Allah ve âlem tasavvurunu ortaya çıkarmak demek, onun doğal olarak tasavvuf anlayışını da kolayca görmek anlamına gelmektedir. Tabi Allah ve âlem münasebeti içinde olmazsa olmaz insan faktörü hakkındaki bazı görüşleri de bu iki alt başlık altında irdelenecektir. Allah ve âlem hakkındaki görüşlerinden hemen sonra ise tasavvuf kurumunun önemli bir nazariyesi olan vahdet-i vücud hakkındaki görüşlerine bakmaya gayret edeceğiz. Vahdet-i vücud tasavvurunu benimsediğini fakat bunu Hallac-ı Mansur gibi anlamadığını ifade ettiği görüş ve düşüncelerine de yer

vereceğiz. Elbette birinci madde olan tevhit kavramı başlığı altında ele aldığımız alt başlıklarda geçen bu kavramlar hakkında Elmalılı Hamdi Efendi'nin görüşlerini ele almadan önce, ilgili kavram hakkında Kur'an'da, hadislerde, sözlükte ve geçmişte yaşamış önemli mutasavvıfların eserlerindeki tanımlamalara da yer vereceğiz. Tevhit kavramı çerçevesinde Allah, âlem ve vahdet-i vücüt tasavvurunu ele aldıktan sonra sırası ile kalp, akıl ve nefis kavramları hakkındaki görüşlerini eserlerinden hareketle gün yüzüne çıkarmaya gayret edeceğiz. Bu kavramları ele alırken de öncelikle Kuran ve hadislerdeki tanımlamalarına, daha sonra ise önceki mutasavvıfların eserlerinde bu kavramlar hakkında geçen tanımlamalara yer vereceğiz. Bu yöntem ile ortaya çıkarmaya gayret ettiğimiz Elmalılı Hamdi Efendi hakkındaki son değerlendirmelerimizi ise sonuç kısmında vererek çalışmamızı sonlandıracağız. Elbette Elmalılı Hamdi Efendi bu mütevazı çalışma kapsamında tüm yönleri ile anlatmak mümkün değildir. Bu çalışmada yalnızca bir yönünün bir parçası incelenmektedir. Tarihe damgasını vurmuş böyle bir şahsiyetin tüm yönleri ile bir kitap çalışması ile ilim dünyasına kazandırmak gibi bir hedefimiz de mevcuttur. Çaba bizden sonuç Allah'tandır.

1. Elmalılı Hamdi Efendi'nin Hayatı

Tam adı Elmalılı Muhammed (Mehmet) Hamdi Yazır olan Elmalılı Hamdi Efendi, Antalya ilinin Elmalı ilçesinde doğmuştur.¹ Elmalılı unvanı ile meşhur olması bu sebeptendir. Babası Burdur'un Gölhisar İlçesinin Yazır köyünden Elmalı'ya göç etmiştir.² Yazır soyadı Elmalılı Hamdi Efendi'nin ailesinin soyadı olarak bilinmektedir. Soyadı kanunu (2 Temmuz 1934) çıktıktan sonra babasının köyünün ismini soyadı olarak almış olsa da daha çok doğum yeri olan Elmalı'ya nispetle tanınmaktadır.³ Hocası Mahmut Hamdi Efendi ile Elmalılı Hamdi Efendi'nin isimleri benzer olduğundan ilerleyen zamanlarda Elmalılı Hamdi Efendi'ye Küçük Hamdi ismi verilmiştir. Elmalılı Hamdi Efendi kendi yazılarında da bu lakabı kullanmıştır.⁴ Elmalılı Hamdi Efendi, 1878'de Antalya'nın Elmalı ilçesinde dünyaya gelmiştir.⁵

¹ Asım Cüneyt Köksal, *Osmanlı'nın Bilgeleri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, İlke Yayınevi, İstanbul, 2017, s.13.

² Hatice Özseraç, *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1996, s. 21.

³ Özseraç, *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 23.

⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, c.11, s.57.

⁵ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi" s.57;

Elmalılı Hamdi Efendi'nin babası Hoca Numan Efendi'dir. Babası küçük yaşında Burdur'un Göhlisar kazasının Yazır köyünden o yöredeki Aydın Medreselerinde okuduktan sonra ayrılarak Elmalı'ya gelmiş ve Şer'iyye Mahkemesi Başkâtibi olmuştur.⁶ Elmalılı Hamdi Efendi'nin babasının vefat tarihi bilinmemektedir. Elmalılı Hamdi Efendi'nin babası Hoca Numan Efendi'nin kabri daha sonra Elmalılı Hamdi Efendi'nin de defnedileceği Sahrayı Cedit mezarlığındadır.⁷ Elmalılı Hamdi Efendi'nin annesi, Elmalı ulemasından Sarıları Mehmet Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır.⁸ Anne tarafından dedeleri Mehmet, Bekir, Hasan ve Bedrettin Efendiler ilmiye sınıfına mensup önde gelen âlimlerdendir.⁹ Elmalılı Hamdi Efendi aslen bir yörüktür.¹⁰ Elmalılı Hamdi Efendi'nin Ahmet Muhtar (1910-1987), Numan (1916-1931), Ham dun (1919-1988) isimlerinde üç oğlu ve Fatma Fitnat adında bir kızı vardır.¹¹ Damadı bu günlerde de faaliyetleri ile adını duyurmaya devam eden İlim Yayma Cemiyetinin kurucularından Hulusi Topbaş'tır.¹² Elmalılı Hamdi Efendi'nin damadı Hulusi Topbaş ve kızı Fatma Fitnat hanımdan olma Faruk ve Eymen adında iki torunu olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir.¹³ Ayrıca popüler basında çıkan bazı haberlere göre Okan Bayülgen adında medyatik bir kişinin Elmalılı Hamdi Efendi'nin soyundan geldiği iddiaları mevcuttur.¹⁴ İlk ve orta tahsilini Antalya'nın Elmalı ilçesinde bitiren Hamdi Efendi, dayısı Hoca Mustafa Sarıları birlikte İstanbul'a gelmiş ve Küçük Ayasofya Medresesine yerleşmiştir.¹⁵ Daha sonra Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'nin ve diğer meşhur hocaların derslerine devam

⁶ Ali Kozan, Bir Türk İslam Mütefekkeri: M. Hamdi Yazır ve Siyaset Felsefesi, *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV Yayınları, Ankara, 2015.

⁷ Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, s. 16.

⁸ Yavuz, "Elmalı Muhammed Hamdi", s.57.

⁹ Mardin, Ebu'l Ülä, *Huzur Dersleri*, İstanbul, 1966, c. II, s. 24.

¹⁰ Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Matbaa-i Ebuza'ya, İstanbul, 1935, c.1, s. 17.

¹¹ Recep Kılıç, *İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş-Elmalı Hamdi Yazır-*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2005, s. XI.

¹² Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 18.

¹³ "Hulusi Topbaş'tan olma torunları Faruk ve Eymen, Elmalı Hamdi Efendi'nin hayatının son yıllarında en büyük neşesi olmuş, hastalığının ve değişik nedenlerden kaynaklı üzüntülerinin ıstıraplarını ona unutturmuştur." Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 18.

¹⁴ Bu iddialar Okan Bayülgen'in büyükannesi ve ilk kadın avukatlardan olan Rahime Akman Hanım'ın Elmalı Hamdi Efendi'nin mensubu olduğu aileden gelmesinden dolayıdır. Bkz. Abdullah Muradoğlu, "Devlet Buyruklarına Yeni Buyruktu, Yeni şafak Gazetesi, 11 Mayıs 2008. Rahime Akman, Okan Bayülgen'in öz dedesi Ceza Avukatı Hamdi Üge'nin (Okan Bayülgen'in babası Ümit Bayülgen'in babası) yaptığı beş evlilikten biri olan eşidir. Bkz. Cemal A. Kalyoncu, *Saklı Hayatlar*, Zaman Kitap, İstanbul, 2004, s.28.

¹⁵ Yavuz, "Elmalı Muhammed Hamdi", s. 57.

ederek icazet almıştır.¹⁶ Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'nin öğrencisi olup ondan icazet almaya karar vermeden önce birçok hoca ve medrese gezmiş olan Elmalılı Hamdi Efendi en sonunda Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'de karar kılmış ve ona talebe olmuştur.¹⁷ Elmalılı Hamdi Efendi hafızlığını çocuk yaşlarında bitirmiş¹⁸, İslami ilimlerde ön bilgileri edinmiş ve Arapça okuryazar duruma gelmiş bir vaziyette hocası Kayserili Mahmut Hamdi Efendi'nin talebeliğine girmiş olduğu ve Farsça öğrenip, sanata merak saldığı ve hat öğrendiği de bilinmektedir.¹⁹ 1905'te Mekteb-i Nüvvab'a ruus imtihanını büyük bir başarı ile kazanarak girmiş ve buradan kadı icazetnamesini birincilikle mezun olarak almıştır.²⁰ 1905-1908 yılları arasında Bâyezid Camii'nde dersler vermiş, bu vazife başındayken Meşihat Dairesi Mektûbî kalemine 1906 senesinde tayin edilmiştir. Öte yandan çeşitli mektep ve medreselerde dersler vererek, Meclis-i Maârif âzâlığı yapmış ve 1908'de dersiam olmuştur.²¹ Ayrıca bu yıllarda kendi kendine çalışarak Fransızca öğrenmiş, dışarıdan felsefe, edebiyat, riyaziyye tahsili yapmış, Sami ve Bakkal Ârif Efendilerden hat dersleri almıştır.²² Kendisinin zapt ettirdiğine göre Kanun-i Esâsî ve Mehâkim-i Şer'iyeye kanunu esbâb-ı mucibe mazbatalarını yazarken, Fransızca'yı kendi kendine kırk günde öğrenmiştir.²³ 1909 yılında Mülkiye Mektebi'nde 'Ahkâm-ı Evkâf ve Arazî' dersleri okutmuş ve yine aynı yıllarda Mekteb-i Kuzâta fıkıh dersleri vermiştir.²⁴ Elmalılı Hamdi Efendi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusa Antalya mebusu olarak girmiş, Damat Ferit Paşa'nın birinci ve ikinci kabinelerinde Evkaf Nazırlığı yapmıştır.²⁵ 15 Eylül 1919'da Heyet-i Â'yan azalığına getirilmiştir. Elmalılı Hamdi Efendi'nin Damat Ferit Paşa kabinelerindeki görevi dolayısıyla, Millî Mücadele aleyhinde bu kabinedeki alınan kararlardan dolayı sorumlu tutulmuş,

¹⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad. İbrahim sarıçam vd, Azim Dağıtım, İstanbul, 2017, s. 15.

¹⁷ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 4.

¹⁸ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 3.

¹⁹ Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 6-7.

²⁰ Murat Kaya, Köksal, A. Cüneyd, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, s.13

²¹ Kaya, "Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler", s. 13.

²² Sâmî Efendi'den ta'lik ve celi sülüs, Arif Efendi'den ise sülüs ve nesih yazılarından icazet almıştır. Bkz. Kaya, "Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler", s. 13. İlim ve öğrenme aşkı yanında Küçük Hamdi, etrafı ve ailesi ile de ilgili sosyal ve duyarlı bir yapıya da sahipti Onun çocuk yaşlardan komşu hanımlarına nakış modelleri çizmek, dantel örneği çıkarmak, kız kardeşine elbise dikmek, mühür kazmak gibi özellikleri de vardı. Bkz. Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s.3.

²³ İsmet Ersöz, Elmalılı Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri, *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*, TDV Yay, Ankara, 1993, s. 170.

²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 15.

²⁵ Kaya, "Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler", s. 15.

gıyabında da idama mahkûm edilmiştir. Fakat daha sonraları Ankara İstiklal Mahkemesi'nde verilen bir kararla beraat etmiş ve İstanbul'a dönerek burada inzivaya çekilmiştir. Bu inziva döneminde Metalib ve Mezahib adlı tercümesini tamamlamış, Diyanet İşleri Başkanlığı'nca kendisine teklif edilen Kur'an tefsirini kaleme almıştır. Şabaniye Tarikatına müntesip olan Elmalılı Hamdi, 27 Mayıs 1942'de Hakkın rahmetine kavuşarak Sahrayı Cedit Mezarlığı'nda babasının kabrine defin edilmiştir.²⁶

2. Elmalılı Hamdi Efendi'nin Eserleri

2.1. Hak Dini Kur'an Dili: Bu eser, Elmalılı Hamdi Efendi'nin meşhur olduğu eseridir. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1935 ile 1939 yılları arasında 9 cilt halinde bastırılarak neşredilmiştir. Daha sonraki yıllarda birçok baskısı yapılan bu esere 1982 yılında bir heyet tarafından fihrist eklenerek, 10 cilt şeklinde basımı gerçekleştirilmiştir. Eserin ilk basımından 50 yıl kadar sonra ise eserin dili ile toplumun dili arasında açılan ara sebebiyle eserin anlaşılması için sadeleştirme çalışmaları yapılmıştır.²⁷ Eser ülkemizde en yaygın okunan Kur'an tefsiri olma özelliğini korumaya devam etmektedir. Elmalılı Hamdi Efendi'nin hattat kardeşi Mahmut Bedrettin Yazır, ağabeyi Elmalılı Hamdi Efendi'nin kaleme aldığı bu tefsirinin müsveddelerini kullanarak on iki yıllık çalışma sonucu bir nüshasını da Hamdi Topbaş için temize çekmiştir. Bu eserin yirmi beş bin sayfalık el yazma nüshasının aslı İlam kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüsha 2015 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tıpkıbasım şeklinde ve çok itinalı bir çalışma ile basılmıştır.²⁸

2.2. İrşâdu'l-Ahlâf Fî Ahkâmî'l-Evkâf: Elmalılı Hamdi Efendi'nin bu eseri, mülkiye mektebinde okuttuğu ahkâm-ı evkâf adlı derslerinin notlarından oluşan esridir. Nazif Öztürk tarafından Elmalılı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar başlığıyla Türkiye Diyanet Vakfı yayınları tarafından 1995 yılında sadeleştirilerek basılmıştır. Eser iki kısımdan oluşmakta olup her iki kısımda kendi içinde üç bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda vakfın mahiyeti, kuruluşu, dini hükmü ve asr-ı sadette

²⁶ Kaya, "Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler", s. 13.

²⁷ Mehmet Şirin Ayış, *Elmalılı Tefsirinde Tasavvuf*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2015, s. 56.

²⁸ Köksal, *Osmanlı'nın Bilgeleri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, s. 100.

kurulan vakıflar gibi konular işlenmiştir. İkinci kısımda ise vakfın çeşitleri, vakıfların idare şekilleri ve bütçe gibi konular işlenmiştir.²⁹

2.3. Metâlib ve Mezâhib: Elmalılı Hamdi'nin bu eseri, Fransız felsefe tarihçileri Paul Janet ve Gabriel Seailles adındaki iki bilim adamının birlikte hazırladıkları 'Histoire de la Philosophie' isimli felsefe tarihi kitabının ilahiyat ve metafizik kısımlarının tercümesidir. Elmalılı Hamdi Efendi yaptığı bu çeviri kitabının baş tarafına kırk sayfalık bir dibace eklemiştir. Dibace bölümündeki derinliği ve felsefeye hâkimiyeti onun ne derece kıvrak bir zekâyâ sahip olduğunun açık bir delilidir. Ayrıca dibacede ele aldığı konulara bakıldığında batıdaki din felsefe geleneğinde eksik olan nübüvvet meselesini bu disiplinin içine çok ustaca yedirmiş olduğu görülmektedir. Bu yönü ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk din felsefecisi olarak kabul edilebilir. Dibace dışında eserin tercüme ettiği kısımlarına da birçok dipnotlar ilave ederek çeşitli düşünce ve felsefeciler hakkındaki kanaatlerini ortaya koymuştur.³⁰

2.4. Diğer Eserleri ve Makaleleri: Elmalılı Hamdi'nin yukarıda bahsetmiş olduğumuz üç temel eserinin yanında başka eserleri ve çeşitli dergilerde yayımlanmış muhtelif makaleleri de bulunmaktadır. Bahsetmiş olduğumuz üç temel eserinin yanında öne çıkan bazı eserleri ve makaleleri şunlardır. "Hz. Muhammed'in Dini İslam" başlıklı eseri, Angilkan Kilisesi'nin dini eserler kütüphanesi müdürü tarafından yöneltilen sorulara, şeyhülislamlık makamı adına verdiği cevapları içeren bir eserdir.³¹ "İhlas Suresi Tefsiri" başlıklı eseri, müstakil olarak ihlas suresinin tefsirini içinde barındıran bir eserdir. Diyanet İşleri Başkanlığı yayınlarından basılmıştır. "Sefer Bahsi" başlıklı eseri, seferi durumda oruç tutma hususu ile ilgili fıkhi değerlendirmeleri ihtiva etmektedir. Bu eser, 1960 yılında Nebioğlu Basımevinde, Elmalılı Hamdi Efendi'nin büyük oğlu tarafından bastırılmıştır.³² "Alfabetik İslam Hukuku ve Fıkıh İstılahları Kâmusu" başlıklı eseri, Prens Abbas Halim Paşa'nın (ö.1934) teşvikiyle Elmalılı Hamdi Efendi'nin kaleme almaya başladığı fakat Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsir çalışmasına başlaması nedeniyle yarım bıraktığı bir eserdir. Alfabetik sırayla hazırlanmış 341 sayfalık bu eserde 4378

²⁹ Nazif Öztürk, *Elmalılı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 27.

³⁰ Paul Janet,- Seailles Gabriel, *Metâlib ve Mezâhib*, Çeviren: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Eser Neşriyat, İstanbul, 1978.

³¹ Ayış, *Elmalılı Tefsirinde Tasavvuf*, s.57.

³² İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmet Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1985, s. 172.

madde bulunmaktadır. Bu maddelerin 1578 tanesinin eserde sadece isimleri bulunmakta, karşılarında herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Eser Neşriyat tarafından 1997 yılında beş cilt olarak basılmıştır.³³ “Osmanlı Anayasasına Dair” başlıklı eseri, Asım Cüneyt Köksal tarafından bu başlıkla ufuk yayınlarından 2014 yılında bastırılmıştır. Bu eserde Elmalılı Hamdi Efendi’nin 1909 yılında Kanun-ı Esâsî üzerinde gerçekleştirilen kapsamlı tadilatın gerekçelerini ortaya koymak amacıyla kaleme aldığı rapor ile Mehâkim-i Şer’iyye Kanunu’nun gerekçelerini ortaya koyduğu raporu yer almaktadır.³⁴ Elmalılı Hamdi’nin Sırat-ı Müstakîm, Sebilü’r-Reşad, Ceride-i İlmiyye, Tesisat, İkdâm, Tasvir-i Efkâr ve Beyânü’l-Hak gibi çeşitli mecmua ve yayın organlarında irili ufaklı birçok makalesi yayımlanmıştır.³⁵ Elmalılı Hamdi’nin basılmış bu eserlerinin yanı sıra basılmamış Usûl-i Fıkh’a dair bir eseri, Mantık-ı İstintâcî ve İstikrâî adlı eseri, Hücetu’l-lahi’l-bâliğa adlı bir tercümesi, Usûl-i Fıkha dair bir eseri ve eksik bir divanı da bulunmaktadır.

3. Elmalılı Hamdi Efendi’nin Tasavvuf Anlayışı

3.1. Tevhit

3.1.1. Allah

Allah canlı cansız tüm âlemi yaratan, yöneten ve idare eden üstün ve aşkın güçtür. Yarattığı hiçbir şeye benzemeyen, varlığı kendinden olan, eşi-benzeri bulunmayan, tek olan ve kendisinden başka hiçbir gerçek ilah bulunmayandır.³⁶ Tevhit ise, Arapça bir kelime olup Allah’ın bir olduğunu dil ile söyleyip, söylenen bu ifadeye gönülden iman ederek tasdik etmek anlamına gelmekte olup Allah’ı tasavvur edilen şeylerin hepsinde birlemek ve gönlü ondan gayrı şeylerden ayırmak anlamında da kullanılmaktadır.³⁷ İki çeşit tevhit vardır. Birincisi kusûdî tevhittir ki bu sadece Allah’ı kastetmek, istemek veya Allah’ın istediğini istemektir. Yani kulun ve Allah’ın iradesinin bir noktada birleşmesidir. Bu kulun iradesini Hakk’ın iradesinde eritmesi anlamına da gelmektedir. İkinci tevhid ise şuhudî tevhidtir ki bu da sâlikin vecd halinde masıvayı terk ederek sadece Hakk’ı görmesidir. Buna vicdanî ve zevkî tevhidde denir.³⁸ Tevhit, sözlükte birleme bir şeyin bir olduğuna karar

³³ Köksal, Osmanlı’nın Bilgeleri Elmalılı M. Hamdi Yazır, s. 72.

³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, s.8.

³⁵ Köksal, *Osmanlı’nın Bilgeleri Elmalılı M. Hamdi Yazır*, s. 69.

³⁶ İhlas, 112/1-4.

³⁷ Mevlânâ, *Fihî Mâfilh*, Çev. Meliha Ülker Anbarcioğlu, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul,1985, s. 389.

³⁸ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara, 1997, s. 718.

verme, tek kılma, "Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah'ın resulüdür" anlamına gelen "Lailahe illallah, Muhammedün Resulullah" cümlesine kalb ile inanıp dil ile söyleme anlamına gelir. Ayrıca tevhit Allah'ı zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde birleme, tek ve eşsiz olduğuna inanma, O'na hiçbir şeyi ortak koşmadan, ibadeti yalnızca Allah için yapma anlamlarına gelmekte olup, Allah'ı zatında sıfatlarında ve fiillerinde birleyerek, O'nun tek ve eşsiz olduğuna inanarak, O'na hiçbir şeyi ortak koşmadan ibadeti yalnızca O'nun için yapma anlamında da kullanılmaktadır.³⁹ Bütün bu yapılan tariflerden hareketle denilebilir ki; tevhit, âlemi ve onda bulunan her şeyi Allah'a dayanarak anlamak başka bir ifadeyle Allah'tan başkasını tanımamaktır.⁴⁰

Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre Allah'ın özel ismi olan lafzatullah yani Allah ismi, O'nun zatına delalet eden ve yalnızca O'na ait olan özel bir isimdir. "Sen O'nun bir adaşı olduğuna şahit oldun mu?"⁴¹ mealindeki ayetin doğrudan Allah ismine işaret ettiği kanaatini taşımaktadır. Elmalılı adaşı olmayan Allah lafzının bu sebeple ikili ve çoğulunun da olmadığını ifade etmektedir.⁴² Ayrıca ona göre bu özel isim türemiş ve başka bir dilden Arapça'ya nakledilmiş değildir. Başlangıçtan itibaren özel bir isim olarak kullanılmıştır. Aynı yüce Allah'ın zatı, bütün isimler ve vasıflardan önce bulunduğu gibi Allah ismi de bu şekilde en öndedir. Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre, Kur'an bize Allah'ı 'bismillah' ifadesi ile ilk olarak anlatmaya başladığından ve her işe Allah ismine yemin ile başladığından, Allah isminin yerini hiçbir isim tutamaz. Allah'ın bu özel ismi ona göre bizzat Allah'ın Zatına karşılık gelen özel bir isimdir.⁴³ Allah ismi Allah'ın ilahlık vasfından değil, ilahlık ve mabudiyet vasfı Allah lafzından alınmıştır. Yani başka bir deyişle Allah, ibadet edilen zat olduğu için Allah değil, Allah olduğu için kendisine ibadet edilendir. Allah'ın "Allah" lığı, tapılmaya ve kulluk edilmeye layık olması kendiliğindedir. Bu düşüncesini temellendirmek için şu örneği vermektedir. İnsan puta tapar, ateşe tapar, güneşe tapar, kahramanlara, zorbalara veya bazı sevdiği şeylere tapar, taptığı zaman onlar ilah olurlar, daha sonra bunlardan çayar tanımaz olur, o zaman onlarda iğreti alınmış tanrılık özelliklerini kaybederler. Hâlbuki insanlar ister Allah'ı mabut tanısın, ister mabut tanımasınlar. O

³⁹ Komisyon, *Dini Terimler Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Editör: Ahmet Nedim Serinsu, Ankara, 2009, s. 365.

⁴⁰ William, Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çev: Turan Koç, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s.30.

⁴¹ Meryem, 19/25.

⁴² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 65.

⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 63-64.

bizzat mabuttur. O'na her şey ibadet ve kulluk borçludur. Hatta O'nu inkâr edenler bile bilmeyerek olsa dahi ona kulluk etmek zorundadırlar.⁴⁴ Bu sebeple bir işe başlarken mutlaka besmele ile başlamak gerekir. Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre Yüce Allah'ın besmelede geçen iki önemli sıfatı olan Rahman ve Rahîm sıfatları arasındaki ana fark şudur. Rahman sıfatı sadece Allah'ın kendi zatı ile alakalı iken Rahîm sıfatı irade sahiplerinin de kısmen Allah'ın Rahman sıfatından pay almaları ile sahip oldukları rahmetin tecellisidir. Mesela ana kuşlar, Rahman'ın bir eseri ile yaratılıştan var olan içgüdüleri ile yavrularının başında kanat çırpar, ahlaklı insanlar da Rahîm olma etkisi ile hayır işleri üzerinde acıma ve şefkatle yarışır. Ona göre Allah'ın başlangıçta çalışana, çalışmayana bakmadan varlık âlemine insanları göndermesi ve o şekilde idare etmesi Rahman oluşunun bir rahmeti iken, daha sonra çalışanlara çalıştıkları maksatlarını da ayrıca bağışlamak Rahîm oluşunun bir rahmetidir.⁴⁵

Elmalılı Hamdi Efendi, Allah'ın insanlara kendini ilahlığını kavratırken üstün bir güç olduğu gerçeğini kabullendirmekle işe başladığını savunur. Kuran'ın önsözü niteliğinde olan Fatıha'da şu şekilde tarif ettiğini ifade etmektedir.⁴⁶ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre hiçbir geçici varlık insanoğluna sonsuz olduğunu ve her istediğini verebileceğini vadedemez. Güneş ve Ay bile bu güvenceyi veremez. O güvenceyi yalnızca Hay ve Kayyum olan Allah verebilir. Bu sebeple tek ibadet edilmeye layık olan Allah'tır.⁴⁷ Ona göre Yüce Allah'ın Zât'ı öyle baskın bir gerçekliktir ki; tüm ruhların derinliklerinde Allah'ın Zât'ının tasdiki mevcuttur. Ve tüm varlıklarda Zâtullah'a istemsiz bir ilgi ve manevi bir duygu yönelişi vardır. İşte bu duygu tüm ilimlerin temelini oluşturur. Ve işte yine bu gizli duygu akıl, fikir ve sınırlı duyguların hepsini kuşatır. Bu ise gaflete düşmemiş uyanık bir kalp ile mümkün olur. Fakat bu kavrayışı diğer duyu organlarında olduğu gibi sürekli bir kavrayış, arzulamak, imkânsız istemek anlamına gelir ki bu da mümkün değildir. Böyle bir hal bütün his ve varlık kökünden tamamen kopmak demektir. Bu durum da yokluğa karışmak olur bu ikilem arasında kalarak nefislerin gururu ile şuhut

⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* s. 70-71.

⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 76.

⁴⁶ "Ey insanlar! Ey akıl sahipleri siz sadece iyiliğe, kayıtsız, şartsız olgunluğa saygı gösterenlerden iseniz bilin ki ben Allah'ım, her olgunluk benimdir ve eğer kudret (güç) ve iyilik etmeye saygı gösterenlerden iseniz ben âlemlerin Rabbiyim. Eğer geleceğe tama' ederek saygı gösterenlerden iseniz ben Rahman-ı Rahim'im ve eğer korku ve ürkme ile saygı gösterenlerden iseniz ben din gününün sahibiyim. Bunlardan dolayı saygının bütün sebeplerini zatında toplayan ve kendisine ibadet edilen tek ilahım." Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 133.

⁴⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 37.

zevkine varamayıp ben Allah'ı aradım fakat bulamadım diyenler, Allah'ı sezme için kalp aygıtının önemini tam olarak idrak edemeyenlerdir.⁴⁸

Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre yüce Allah, varlığı zaruri olan öyle bir zattır ki, gerek nesnel ve gerek öznel varlığımızın gidişatında varlığının zaruretini gösterir. İnsanoğlunun ruhunun derinliklerinde her şeyden önce Hakk'ın zatına ait kesin bir tasdik var olduğu inkâr kabul etmez bir gerçektir. Hatta bizim varlığımızda bu yüce gerçeğe basit, öz ve sınırsız bir ilgimiz, gizli bir manevi duygumuz vardır. İnsanoğlunun bütün ilimlerinin kaynağı işte bu gizli duygudur. Bu gizli duygu esasında sınırlı duygu ve düşüncelerimizden daha kuşatıcı ve hepsinden daha doğru bilgi veren ve hepsinden daha kuvvetli olan bir nitelik sahibidir. Bu duygu bu kadar kuşatıcı olmasına rağmen Allah'ın Zat'ı sınırlanamaz.⁴⁹ Ona göre Yüce Allah gerçekte görülmez ya da görülemez bir varlık değildir. O elbette kendisini görebilecek gözler de yaratmaya kadirdir. Fakat ona bu gözler dayanamaz yani O'nu kuşatamaz. Bizim dünyada yararımız O'na gıyabında iman etmek, aklı ve kalbî şahadetle inanıp, gönülden iman etmektir.⁵⁰ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre eşyaya "şey" denmesi onun Allah tarafından dilenmiş olmasından dolayıdır. Bu sebeple Allah hiçbir şekilde edilgen manada bir "şey" olamaz. Etken ve dileyen manasında "şey" kapsamı içine girebilir. Mesela "Allah her şeye kadirdir." Derken bu ifadedeki şey içine Allah'ı dâhil edemeyiz. Fakat "Allah her şeyi bilicidir." İfadesi içindeki "şey" Allah'ı da kapsar. O yaptığı bu kurgu neticesinde bazı hastalıklı kalbe sahip olanların "Allah kendi gibi başka bir Allah yaratabilir mi?" şeklindeki kuruntu tarzındaki sorulara da mahal olmadığını ifade eder.⁵¹

Elmalılı Hamdi Efendi, Allah'ın gerçek mahiyetinin ruhun ve cismin ötesinde teklik mertebesinde bir yerde olduğunu ifade etmektedir. O'nun ruhu kendi emridir ve O kendi emri olan ruhuna da hâkimdir. Bundan dolayı insanoğlunun varlığının ve bâki olmasının dayanağı Allah'ın varlığı ve bâki olmasındadır. İnsan kendi bâki oluşu ile değil, Allah'ın bâki oluşu ile bâki olabilmektedir. Bu görüşünü kuvvetlendirmek amacıyla Elmalılı Hamdi, "Allah'tan geldik, yine O'na döneceğiz"⁵² mealindeki ayet ile ilgili bu âyet Allah'ın bakılığı ile bâki olmayı anlatmaktadır,

⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 61-62.

⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, ss. 61-62.

⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 76.

⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 283.

⁵² Bakara, 2/156.

demektedir.⁵³ Elmalılı Hamdi'ye göre tevhit genel olarak iki kısımdan ibarettir. Birinci kısım Tevhid-i Rububiyet, ikinci kısım ise Tevhid-i Ubudiyettir. Tevhid-i Rububiyet, Allah'ın vahdet-i zâtiye ve hakikiyesini itiraf-ü kabul iken, Tevhid-i Ubudiyet, bir vahdet-i içtimaiyye için bir inşa-i taahhüttür.⁵⁴ O, tevhidi bu şekilde genel olarak ikiye ayırdıktan sonra mertebe olarak ta tevhidi üçe ayırmaktadır. Ona göre birinci tevhit mertebesi zât mertebesidir ki bu mertebeye istimlak makamı ya da başka bir ifade ile "fenafillah" makamı denir. Bu makamda Allah'tan başka mevcut yoktur. Her şey bu makamda fâni olur ve bu makamda sadece Allah'ın zâtı kalır. İkinci tevhit mertebesi sıfat mertebesidir. Bu mertebede kesrette olan yani müteferrik olmuş her şeyi Allah'ın kudretinde, her bilgiyi de Allah'ın ilminde yok olmuş görmek ve hatta her kemâli O'nun kemalinin bir cüzü olarak görmek durumu vardır. Üçüncü tevhit mertebesi ise, ef'al mertebesidir. Bu mertebede kişi tüm varlıklarda Allah'tan başka gerçek etki sahibi olmadığına ilme'l yakîn, ayne'l yakîn ve hakka'l yakîn olarak iman eder.⁵⁵

3.1.2. Âlem

Yaratılmış olan kâinat yaratıcı olan Allah'ın varlığının, kâinattaki dirlik ve düzen ise yaratıcının birliğinin en büyük delilidir. Bu sebeple Allah'ın yaratma faaliyeti ile ortaya çıkan varlık dünyasının tamamı Kur'an'da âlem olarak isimlendirilmektedir.⁵⁶ Kur'an'da Allah-âlem ilişkisinin izleri dikkatle sürüldüğünde görülecektir ki âlemler; Allah'ın varlığının ve birliğinin önünde secde eden bir sâcittir. "Görmez misin göklerde ve yeryüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O'na secde etmektedir! Niceleri de azabı hak etmiştir. Allah'ın hakir kıldığı kimseyi onurlandırabilecek birisi yoktur. Kuşkusuz Allah dilediğini yapar".⁵⁷ Allah'ı bütün noksan sıfatlardan tenzih eden bir müsebbihdir. "Yedi gök, yer ve bunlarda bulunanlar O'nu tesbih eder; O'nu hamt ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız. O halîmdir, başışlayıcıdır".⁵⁸ Allah'ın emrine kayıtsız şartsız teslim olmuş bir müslimdir. "Onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar! Oysa göklerde olanlar da yer de olanlar da isteyerek veya istemeyerek

⁵³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 37.

⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 111.

⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (1935), s. 6285.

⁵⁶ Yasin Pişgin, "Vahdet Bilincinin Kur'an'daki Temelleri", *Elmalı'da Vahdet Bilinci ve Anadolu'nun Birliği*, Editör: Ahmet Ögke, Yazar Ofset Matbaacılık, Antalya, 2014, s. 25.

⁵⁷ Hac, 22/18.

⁵⁸ İsrâ, 17/44.

hep O'na boyun eğmişlerdir ve O'na döndürüleceklerdir".⁵⁹ Bu yönüyle en küçük zerresinden en büyük parçasına kadar tüm kâinat, yaratıcısına sürekli ibadet eden bir âbid sıfatıyla düzensizlik ve çelişkiden eser olamayan insicam ve intizamıyla Allah'ın varlığına ve birliğine alâmet eden bir vahdaniyet simgesidir. Kâinat, Kur'an-ı Kerim mucizesinin bir nevi mufassal tefsiri demektir.⁶⁰ Bir başka ifade ile Kur'an-ı Kerim, kelimelerden oluşan bir cihan; kâinat ise kelimeleri olmayan bir kitaptır.⁶¹ 'Alamet' kökünden gelen bu kelime, içinde bulunduğu düzen itibarıyla Allah'ın varlığına ve birliğine delil olan kâinatın bütününe ifade etmektedir.⁶² Elmalılı Hamdi, âlemi hikmetle yazılmış bir kitap olarak tarif etmektedir.⁶³

Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre âlem, masivaullah; Allah, maverây-ı âlemdir. Ve biz bu âlem vesilesiyle, Allah-u Teâlâ'yı hakkiyyet deneni bir şuur nispetiyle tasdik ederiz.⁶⁴ Elmalılı Hamdi Efendi, melekût âlemi hakkında görüş ifade ettiği gibi görüntüler âlemi olarak ta ifade ettiğimiz misal âlemi ile ilgili de görüş beyan etmektedir. Elmalılı Hamdi'ye göre mücerred mânâ âlemi ile madde arasında, muallak bir misal âlemi vardır. Mânâ maddede, madde manada bununla temessül eder. Uyanırken ve özellikle bir karanlıkta veya gözler yumulmuş olarak bir murakabe halinde, bir sinema manzarası gibi görülen bir takım misâli manzaralar meydana gelir. Bunlar, sıradan hatıra ve hayale gelen şeyler gibi sönük değil, tıpkı bir rü'yet kadar parlak ve açık olarak gözlenir. Tıpkı bir rüya gibi, misâlen ve bazı da aynen tabir ve te'viliyle sonradan gerçekleşirler.⁶⁵ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre âlem kelimesinin kökü açısından asıl olan manası bilgi edinmeye alet ve vasıta olan şey demektir. Bu sebeple Allah'tan başkası olan ve nedensellik ilişkisi ile Allah'a

⁵⁹ Âl-i İmrân/83.

⁶⁰ Pişgin, "Vahdet Bilincinin Kur'an'daki Temelleri", s. 26.

⁶¹ Osman Nuri Topbaş, *Kâinat, Kur'an ve İnsan*, Yüz akı Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 50.

⁶² Ebul-Hasen Maverdi, *En-Nühket ve'l-Uyun*, Tahkik eden: Seyyid İbn Abdul Maksûd İbn Abdîrrahim, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, Tarihşiz, c. I, ss. 54-55.

⁶³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (1935), s. 925.

⁶⁴ Bu konuda Elmalılı Hamdi Beyân-ül Hak'ta yayınlanan şu ifadeleri dikkat çekicidir. "Ulum-u İslâmiyye-Âleme Bir Nazar" başlıklı makalesinde şu ifadeler yer vermektedir. "Kudretullah âlemi öyle bir nizâm-ı mükemmel üzere yertib ve teköin eylemiştir ki hâl-i ibtidâide bulunan bir akıl, kemâlât-i beşeriyede kat'-ı merâhil eden bir hâkim-i zâfînûn da ondan Vücut-u Bârî'ye istidlâl edebilir. Hülâsası ise ise kâinat ve havâssını mümkün mertebe bilip her zerrenin bir müessirden mütesir olduğunu anlayarak suver-i muhtelifle ile eserden müessire istidlâl eylemek ve o müessirin âsarı arasına hulûl edemeyeceğini ve herhalde âsârından istiğnâ-yı tam üzere bulunduğunu tasdik ve iz'an edebilmektir. Bundan dolayıdır ki fânus-u hidayet-i İslâmiyan olan Kur'an-ı Azîmüşşân birçok ayâtında kâinata ve ondaki nizâm-ı bedîe bakarak semâvât ve arzın ve beynlerindeki mevcudât-ı zâhira ve bâtınanın abes ve oyuncak kabilinden olmayıp cümlesinin bir gayet, bir netice-i hikmete ve bir Hâlık-ı Hâkim-i Mûteâle müstenid bulunduğunu ve erbab-ı idrakin O Hâkim-i Mûteâl'in emr ve nehyine, mücâzât ve mükâfatına imân ve itikâd ederek ona göre amel etmeleri iktizâ edeceğini her akıla ta'lim ve beyan buyuruyor." Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Makaleler -I-, Hazırlayanlar: Asım Cüneyt Köksal-Murat Kaya, Kitabevi Yayınları. İstanbul, 1997, s. 294.

⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (1935), s. 2868.

deleat eden varlıkların hepsi âlemdir. Bu sebeple Allah âlemin ötesidir. Ona göre insanoğlu kâinat vasıtası ile kâinatın ötesindeki Allah'ı haklılık dediğimiz bir idrak ilişkisi ile kabul ve tasdik etmektedir.⁶⁶ Ona göre Allah'a izafe edilmeden anlaşılmaya çalışılan âlemi tanımak mümkün değildir.⁶⁷ Elmalılı Hamdi Efendi, tüm âlemin bir mülk ve saltanata bağlı bir memleket olduğunu yani melekût âleminin varlığını, bu memleketi zapt ve idare eden saltanat kanunlarının Allah Teâlâ tarafından elçilerinin kalbine indirildiğini ifade etmektedir. Bu hakikatlerin kafa gözü ile değil kalp gözü ile görülebileceğini nitekim özellikle bu yasaları Allah'ın İbrahim Peygambere kalp gözü aracılığı ile gösterdiği ve bu gerçekleri kafa gözü ile görüyormuşçasına açık seçik müşahede ettiğini söylemektedir.⁶⁸ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre bu âlem Allah'ın kudret ve kuvvetinin bir parıltısıdır.⁶⁹ Âlemin yüce Allah'ın zatının bir parıltısı, tecellisi olduğunu fark edemeyen gafil kalpler bu gafletten kendilerini uyandıracak akıl vasıtası ile elde edilecek delil ve vasıtalara ihtiyaç duyarlar. Kâinat bu hatırlatmayı yapacak Allah'ın ayetleri (işaretleri) ile doludur. Kur'an bize kâinattaki bu ayetleri kısa ve özlü sözlerle özetlemektedir. İşte bu sebepten dolayı Kur'an'ın bir ismi de 'Ez-Zikr' dir.⁷⁰

Elmalılı Hamdi, genel olarak âlemi görünen ve görünmeyen âlem olarak ikiye ayırmaktadır. Fakat birçok âlimin çoğu kimsenin aksine görünmeyen âlem olarak isimlendirdiğimiz 'gayri meşhut' âlemin hakiki bilginin kaynak yeri olarak kabul ettiklerini ifade etmektedir. Tabiat yani görünen âlem aslında bir hayalden ibarettir. Bu hayal yaratanın hareket tecellisinin bir hayali olarak ortaya çıkmaktadır. Hakikat gaybdır. Hakikat yalnızca basiret ve kalp gözü ile görülebilir. Dış görüşle ve kafa gözüyle değil.⁷¹ Elmalılı Hamdi Efendi, İnsanoğlunu âlemdeki diğer varlıklara nicelik olarak kıyaslarken şu şekilde bir ifade kullanmaktadır. "*Âdemoğlu cinlerin onda biri, cinler yeryüzü hayvanlarının onda biri, diğer hepsi kuşların tümünün onda biri ve*

⁶⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad. İbrahim sarıçam vd., Azim Dağıtım, İstanbul, 2017, c. I, s. 110.

⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 105.

⁶⁸ Bu bağlamda En'am Suresinin 75. Ayetini tefsir ederken şu ifadeleri kullanmaktadır. "*Hz. İbrahim'in gözüne Allah, Yıldızları, Ay ve Güneşi gökleri ve yeri gösterdikten sonra tümü ile bütün âlemin bir mülk, bir saltanata tabi olduğunu ve bu saltanatın kuralları olduğunu elçisine göstermektedir. Bütün bu hadiseler İbrahim peygamberin cismani bedeninde değil ruhunda gerçekleşiyordu. İbrahim rabbinin bütün âlemleri toplayıp kendi nefsinde ona müşahade ettirebiliyordu. O halde İbrahim gökteki yıldızlardan Rabbine daha uzak değildi. Hatta İbrahim'in şerefi onlardan daha bile yüksekti. Bu gerçeği gören bir kulun bu gerçekleri kendisine gösteren rabbinin dışındaki mahlûklara kul ve köle olması elbette düşünülemez.*" Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, c. III, s. 499.

⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 62.

⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 63.

⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, ss. 206-208.

diğer bütün hepsi ise âlemin birinci katındaki semadaki meleklerin onda biri kadardır. İkinci gök meleklerinden yedinci gök meleklerine kadar tüm melekler de diğer gök katmanlarındaki melek sayısına oranla bu şekilde nicelik olarak artmaktadır” demektedir. Kur'an'daki yedi kat sema ifadesinin son zamanlarda atmosferin yedi katmanı olarak genel kabulünün aksine Elmalılı Hamdi, dünyanın üstündeki bütün yıldızların süslediği çıplak gözle ve son derece gelişmiş teleskoplarla görülebilen semanın Allah'ın Kur'an'da yedi kat gök olarak ifade ettiği göklerin ilk basamağı olduğunu düşünmektedir.⁷² Bu sema ismi ile isimlendirdiği ilk gökten hariç Hz. Muhammed'in Miraçta kat ettiği arş, kürs, levh-i mahfuz gibi altı gök katmanının bulunduğu ifade etmektedir. Aslında bütün maddi kâinat Elmalılı Hamdi'ye göre semadır. Dünya, yedi kat gök katmanlarının ilk katmanıdır. Bir başka ifade ile sema, arz ve görünen her madde yedi kat göklerin birinci basamağıdır. Durum böyle olunca diğer âlemlerde gezinen meleklerin mahiyetleri, hakikati ve makamlarının ne kadar yüce olduğu biraz daha tasavvuru kolay bir konu haline gelecektir.⁷³ Elmalılı Hamdi Efendi, Kur'an'da geçen Türkçeye 'âlemler' olarak tercüme ettiğimiz 'âlemin' kelimesinin, gramatik olarak 'avalim' diye gelmesi gerekirken insanlar için kullanılan kalıpta 'âlemin' olarak gelmesi durumunun manidar olduğuna işaret etmektedir. Bu sebeple 'Rabbülâlemin' tam Türkçe karşılığı Elmalılı Hamdi'ye göre tam olarak "Bütün âlemlerin ve bütün parçalarının ve özellikle hepsinden üstün olan akıllı varlık âlemlerinin yegâne Rabbi" şeklinde olmalıdır.⁷⁴ Anlaşıldığı kadarı ile denilebilir ki ona göre her varlık Allah'ı göstermekle birlikte, insanın Allah'ın sanatını, terbiyesini göstermesi daha ileri düzeydedir. Mesela Mimar Sinan'ın yapmış olduğu herhangi bir köprü de onun sanatını gösterirken Selimiye Cami'si onun sanatını bize daha güzel bir şekilde göstermektedir.⁷⁵

Elmalılı Hamdi'ye göre âlem üzerinde Allah'ın tam bir terbiyesi mevcuttur. Kur'an'da Allah'ın âlemlerin rabbi olduğu ifade edilmektedir.⁷⁶ Rab, terbiye eden demektir. Bazıları görmek istemese de bütün âlemler ilahî bir terbiyeden geçmiştir. Şayet âlem üzerinde Allah'ın bir terbiyesi yok kabul edilirse, bütün terbiye davalarını da yok kabul etmek gerekir.⁷⁷ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre âlemdaki ses, ısı, ışık

⁷² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 322.

⁷³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 311.

⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, ss. 103-104.

⁷⁵ Şadi Eren, *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'dan Tefsir Nükteleri*, Zafer Yayınları, İstanbul, 1998, s. 34.

⁷⁶ Fâtiha, 1/2.

⁷⁷ Elmalılı Hamdi Efendi'nin bu bağlamdaki şu ifadeleri gayet dikkat çekicidir. "Terbiye bir şeyi basamak basamak, yavaş yavaş olgunluğa ulaştırmaktır ki, bunun alameti, seçme ve olgunlaşma olur. Âlemlerin her kısmında ise

gibi varlıkların hepsi harekete dönüşmektedir. Hareket var olan cisimlerin en küçük atomlarında dahi vardır. Bu hareketi tetikleyen muharrik bir güç bulunmaktadır. Dolayısı ile her hareket bir muharrik gücün eseridir. Mesela elektrik birçok hareketin tetikleyicisi olarak bir muharrik güçtür. Buna benzer bir şekilde dini literatürde hareket ettirici muharrik güce “melek” denilmektedir. Zorlama meleği, yanma meleği vb. isimlendirmeler bilimin açıklamalarının özüne de uygun açıklamalardır. Yani artı elektriği eksi elektriğe saldırtan “zorlama meleğidir” ve bu vuruşmadan ortaya çıkan ses yani gök gürültüsü aslında o meleğin kendisidir ve onun sesidir.⁷⁸ Bu bağlamda Elmalılı Hamdi Efendi'nin, gök gürültüsünü meleğin sesi ve şimşegi de meleklerin bulutları sürdüğü kamçısı şeklinde açıklayan sahabe ve tabiin de içinde olduğu kendisinden önceki bazı müfessirlerin görüşleriyle paralel bir yorum yaptığı görülmektedir.⁷⁹

3.1.3 Vahdet-i Vücut

Vahdet, tevhit kelimesinden türemiş bir kavramdır. Vahdet kavramı, teklik ve bir olma anlamlarına gelmektedir. Kesretin yani çokluğun zıddıdır. Ulûhiyet, vahdetten türemiştir. Uluhiyyet kelimesi ibadet anlamında Arapça bir kelimedir.⁸⁰ Vahdet mertebesi, tasavvuf ıstılahında Hakikat-ı Muhammediye, taayyün-i evvel mertebesi gibi anlamlarda kullanılmakta ve en üstün makam anlamına

terbiye ve olgunlaşma kanunlarının hareketi her an ve her saniye görünüyor. Ve bundan dolayı böyle sonsuz bir gücün Allah'a ait olduğu, dünya işlerinde şeksiz ve şüphesiz olarak okunmaktadır. Fakat bazı filozoflar kâinatın şeklinin böyle yavaş yavaş gerçekleşen bir terbiye ve olgunlaşma kanunu takip ettiğini görememiş. Bunlardan bir kısmı hepsinin bir defada sebepli veya sebepsiz olarak birdenbire meydana gelmiş olduğunu, bir kısmı da tabiat kanunu iddiası ile kâinatın sonradan meydana geldiğini inkâr edercesine kâinatın bugünkü şeklinin ve varlık düzeninin başlangıçsız olduğunu iddia etmeye kadar varmıştır.” Yazır, a.g.e, s.105. Yine başka bir yerde bu hususta şu ifadeleri kullanmaktadır. “Aslında tabiat her gelişmenin son sınırında kendi dışından gelen bir olgunluk vardır. Bu ise normal bir gelişme değil, terbiye ile elde edilen bir gelişmedir. Bunun içindir ki, bütün ilim ve sanatlar, felsefe ve hikmet 'noksandan tam çıkmaz, fakat tamdan noksan çıkabilir' temel kuralına bağlıdır. Bundan dolayıdır ki, söylediğini anlatarak söyleyen ilim ve hikmet sahibi kimseler tabiatın, tekâmül kanununa mahkûm olduğunu söylerken bu tekâmülün ve bu tabiatın bizzat kayıtsız şartsız en mükemmel ilk sebebin yani, Allah Teâlâ'nın kayıtsız şartsız kemalinden faydalandığını unutmuyarak söylerler. Tabii tekâmül kanunun en son savunucusu sayılan filozof Spencer bile bunun için Allah'ın varlığının gerekli olduğunu ve tabiatın sınırlı olan tekâmülünün üstünde varlığı zorunlu olan Allah'ın sınırsız ve sonsuz kemalinin hükümran bulunduğunu ve şu kadar var ki bizim tam ve gerçek sebep olan mutlak kemali kavramaya, sınırlı ve izafi olan bilgimiz ve idrakimiz yetmeyeceğinden, tecrübi bilimlerimiz, bunun yalnızca tabiatı, yani gözle görülebilen âlemde mevcut tekâmül kanunu çerçevesinde geçerli olabileceğini anlatmış ve ortaya koymuş iken sözde ilme bağlılık iddiasında olanlar, 'tabiatı tekâmül vardır' derken, Allah'ı ve O'nun yüce kemalini unutup ve söz konusu tekâmülü terbiyeden yoksun bir tekâmül sanıyorlar. Ve aynı zamanda bunlar pratikte kendi teorik görüşlerini böylece hergün, her an geçersiz kılıyor ve bozulmuş oluyorlar. Çünkü 'Edakasyon, pedagoji' adı altında terbiye ve çocuk terbiyesi davasından vazgeçmiyorlar ve tam can atarcasına terbiyeciler olmaya çalışıyorlar. Düşünmüyorlar ki, tabiat üzerinde Cenab-ı Hak'ın terbiyesi yoksa bütün terbiye iddiaları yok olur gider” Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, s. 109.

⁷⁸ Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, ss. 281-282.

⁷⁹ Muhammed bin Cerir Taberî, *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1988. c. I, ss. 150-153.

⁸⁰ İbn-i Manzûr, *Lisânü'l Arab*, Beyrût, Yayınevi Yok, 1990, s. 450.

gelmektedir.⁸¹ Bu mertebeye birçok farklı isimler de verilmektedir.⁸² Arapça bir kelime olan vahdet birlik anlamına gelmektedir. Vahdeti vücut ise varlığın birliği inancına dayanan düşünce sistemi demektir. Buna göre hakikat, varlığın birliğindedir. Her şey Allah'ın birliğinden ibarettir. Allah'ın sonsuzdur ve O'nun varlığı dışında hiçbir varlık yoktur. Hakiki varlık yalnızca Allah'tır. Evren O'nun tecellisidir. Bu suretle bütün görünen ve düşünülen âlemlerin kökü olan gizli varlık, ne duyularla ne de akılla kavranabilir. Evren hakiki varlığın geçici bir gölgesidir. Vahdet-i vücut, İbni Arabî tarafından geliştirilmiş bir sistemdir. İbn Arabî, Allah ile âlem arasında hiçbir şekilde hülûl olduğunu savunmamıştır. Onun düşüncesinin panteizm ile de alakası yoktur. İslam tasavvufunda ilk kez "Ben Hakım" diyen Hallaç da hulul veya panteizm taraftarı değildir.⁸³

Elmalılı Hamdi Efendi vahdet-i vücut bir işe besmele ile başlamayı bağlantılandırmıştır. O, vahdet-i vücut ile besmele arasında şu şekilde bir bağ kurmaktadır. Bir işe başlarken "falan adına" demek, "ben bunu ona isnat ederek, onun yerine, onu temsil ederek, onun bir aleti olarak yapıyorum, bu iş gerçekten benim veya başkasının değil, ancak onundur" demek olur. Bu da vahdet-i vücut düşüncesi ile ilgili bir fena fillah durumudur ki, ancak peygamberlik, velilik, hâkim olma ve tasarruf sahibi olma gibi özel manevi makamlarla ilgilidir. Mesela "Falancanın adına hükmediyorum" diyen bir hâkim veya "Falancanın adına istiyorum" diyen bir elçinin kendi şahsiyetinden sıyrılarak istekte bulunması veya karar vermesi buna benzer bir durumdur. Bu durumda tek vücut olma durumudur. Örneğin bir elçi, bağlı olduğu kişinin şahsiyeti içinde kendi şahsiyetini eritmekle yetki aldığı kaynağın asıl olduğunu ve onunla bir vücut gibi olduğunu ilan etmiştir. Bu da peygamberlik, velilik, hikmet sahibi olmak ve manevi güce sahip olmak gibi özel manevi makamlardan birinde bulunan Müslümanın durumuna benzer.⁸⁴ Elmalılı Hamdi Efendi'nin vahdet-i vücut anlayışı, Hallacı Mansur'un vahdet-i vücut anlayışından farklıdır.⁸⁵ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre her mevcut Allah'tır demek

⁸¹ Muhammed A'la bin Ali Tahevânî, *Kitâbu Keşşâf-ı Istilâhâtî'l-Fünûn*, Beyrut, Tarihsiz, s. 1464.

⁸² Mahmud Erol Kılıç, *Muhyiddin İbn Arabî'de Varlık Mertebeleri*, İstanbul, 1995, s. 226.

⁸³ Ferit Kam, *Vahdet-i Vücut*, Sadeleştiren Ethem Cebecioğlu, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yay, Ank, 1994, s. 55.

⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, ss. 83-84.

⁸⁵ "Vahdet-i vücut yani seni arşa tanımak meselesinde, yani istiva meselesi denilen bu karışık iman içinde, vicdan ile vücudu karıştırıp (Ene-l' Hak= Hak Benim) diyenler olmuş. (Ben) i yok etmeden sana varanlar, vücut olarak değil, vicdan olarak varadıklarının farkına varamamışlardır. Sana vücut olarak varanlar kendi vücutlarını yok etmiş bulunurlar. Çünkü vücudunun karşısında diğer vücutlar mahvolmak mecburiyetindedirler. Göz ile görmek bile vicdani

şirktir. Bunun yanında “Allah’tan başka mevcut yoktur” tarzında özetlenen vahdet-i vücud nazariyesini, Allah’ı yegâne vacibu’l-vücud, masivayı da ona bağlı olan mümkün ve izafi varlıklar şeklinde anlamakta sakınca yoktur. Keşfe mazhar olan havas marifetullah konusunda ileri merhalelere ulaşabilir. Ancak bunların görüşleri vahiy gibi telakki edilmemeli, zahir ulemasının her söylediği de mutlaka doğru görülmemelidir. Hakikat-i Muhammediyye’nin zuhuru bütün hilkatin gayesidir.⁸⁶ Elmalılı Hamdi Efendi, Allah’ı tam anlamıyla bilebilmenin tek yolunun marifetullah olduğunu söyler.⁸⁷ Elmalılı Hamdi Efendi Allah’ı hakkıyla tanıyabilmenin yolunun beş duyu organının ötesine geçebilmekle mümkün olacağını savunur. O beş duyu ötesindeki bu hakiki idrak merkezini vicdan olarak isimlendirmektedir. Bu vicdan her vücudun (nefsin-bedenin) içinde yaratılıştan bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle vicdan bir buluş, vücut ise bir bulunuştur.⁸⁸ Elmalılı Hamdi Efendi’ye göre insan bu hakikatlere vakıf olmak için çok uyanık olmalı ve ömrünü boş yere israf etmemelidir. Ona göre göre ömür, insan için çok önemli bir sermayedir. Ne kazanacaksa onunla kazanacaktır. O ömür ise zamandan bir parçadır. Onunla akmaktadır. Hatta insan için zaman, kendi ömründen hatta ömrünün içinde bulunduğu anından ibaret gibidir. Bu hakikat deryasında kazançsız geçen her an, bu kıymetli ömür sermayesinden giden bir kayıptır. Bununla birlikte, yıllarca zayi edilen bir ömür, içinde bulunulan son bir anda kişiyi ebedî cennete kavuşturacak güzel bir amele muvaffak olunması halinde telafi edilir ve böyle bir durumda insan için zaman o bir

bir buluşma demektir. Cemalini görenler (Ente Rabbi lâ-ilâhe-illâ ente, halakteni) diyebilirler. Mansur sana geldi ise (Ene-l’ Hak=Hak Benim) dediği zaman değil, asılıp, (Ben) den tamimiyle soyulup çıktığı zaman gelebilmiştir. Taklit edenin tevhidî (Lâilâhe illallah) arif olanın tevhidî (Lâilâhe illa ente) dir. (Lâilâhe illa ene) ancak senin tevhidindir” (Janet, Metâlib ve Mezâhib, s. XXIV).

⁸⁶ Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, s. 59.

⁸⁷ Ulûm-u İslamiye- Âleme bir Nazar başlıklı Beyânü’l Hak’ ta yayınlanan bir makalesinde şu ifadelere yer vermektedir. “Dîn-i İslam’da tahsîl-i mârif herkes için vâcibâtı umurdandır. Evvel-i vâcib ise marifetullahtır. Allah’ı, Vacib-ül Vücud’u, O Hayy-ı Allâm-ı Kadîri, O Hâlık-ı Mürid-i Basîr’i bilmek; bu âlem-i kevn ü fesadda müşahedey-i ayanîyye (açıkça müşahede) ile mümkün veya mu’tad olamayıp yalnız nazar ü istidlâl suretine vâbeste bulunduğundan nazar fî mârifetullah da mukaddeme-i vâcib-i mutlak olarak vâcibât-ı İslam’dan ma’âd olmuştur” Yazır, Makaleler, s. 293.

⁸⁸ Bu hususta Metâlib ve Mezâhib adlı tercümesinin başında sesleniş başlığıyla kaleme aldığı hutbenin şu bölümü dikkat çekicidir. “Ey yüce Rabb! Sen şu görünürdeki ayrılığı içteki kavuşmaya ulaştırmasa idin, ben beni göremez, seni sezemezdim. Anlayanlarla bir halli olmak, anlamayanlara da yol göstermek istemezdim. Sen bana vicdan dedikleri bir buluş, vücut diye bir bulunuş bahsettin. Ben bu buluş ile kendimi kendimde buluyor, bulunuşuma eriyorum. Bu sayede, başka varlıklara varıyor, vicdanlarını kendime katıyorum. Vicdan, her an açıkça görünen, besbelli bir olay, vücut ise bu aynaya aksetmiş başka bir olay. Vicdan, vücudu kendinden önce gelen zaruri bir şart buluyor. Bu suretle, vücut vicdanın iliştiği olan ilk şey oluyor. Vücut olmasa vicdan olamayacak, vicdan olmasa vücut açıkça görünemeyecek. Kişinin vicdanı ile vücudunun birleşmesinde senin misalin, yani vekilin olan nefis, âlemin vücudunun birleşme başlangıcında da sen kendin belirmehtesin. Ey Rabb! Sen bizi böyle, bir taraftan vicdan, bir taraftan vücut adında iki olaylar zinciri içinde yüzdürüyorsun. İçimde dışımda, her an birer hal noktası olarak uçuşup duran olay parıltılarını fırlatıyor, birbirlerine bağlayıp, taneler, diziler, cüzümler, küller, hey’etler, toplumlara, milletler, devletler, hâsılı âlemler gösteriyorsun.” Janet, Metâlib ve Mezâhib, s.XXIII.

andan ibaret olmuş olur. Bundan dolayı insan içinde bulunduğu anın fırsat bilmekle, daha önce kaybettiği fırsatları bir dereceye kadar telafi imkânı bulur. Bu şekilde vaktinin kıymetini bilmek anlamına, tasavvuf ehli ibnul-vakt olmalıdır, yani ömrünün ve bilhassa içinde bulunduğu anın kıymetini bilmelidir. Nasıl ki, ahirete inanmayanlar bugünün yarını yoktur, diyerek her an gönüllerine göre dünya zevki sürmek, zamanın gereği gibi çıkarını sağlamak düşüncesindeyseler. Vakit, gerek üretmek gerek tüketmek, gerek kar, gerek zarar için yapılacak iş zamanıdır. İşte vakit böyle bir fırsat ve ömür bütün anlariyle kar ve zarara elverişli bir sermaye ve zaman bir taraftan artma bir taraftan eksilme durumundaki temel nimetlerden bir nimet olduğu için zamanın, ömrün kıymeti ve mahiyetine dikkat çekmek maksadıyla Kur'an Kerim'de asra yani zamana, yemin edilmektedir.⁸⁹

3.2 Kalp

Kalp Arapça bir kelimedir. Kur'an-ı Kerim'de, farklı biçimlerde yüz otuz iki yerde geçmektedir. Kalp Arapça bir kelimedir. Sözlükte bir şeyi bulunduğu hâlden bir başka hâle çevirmek, bir taraftan başka bir tarafa döndürmek gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁰ İnsan kalbi, sürekli yön değiştirip hâlden hâle geçtiği için bu isim ile isimlendirilmiştir.⁹¹ İnsanı "âlim", "ârif" ve "müdrük" yapan da insanın yine ruhânî yönü olan kalbidir.⁹² İnsanın idrak eden ve bilen, muhatap olarak alınan, cezalandırılan ve aranılan kısmı olan bu kalp, gayb âlemine dayanmaktadır.⁹³ Kalp kelimesi Kur'an-ı Kerim'de, farklı biçimlerde yüz otuz iki yerde geçmektedir.⁹⁴ Allah'ın, insanda kendisini muhatap aldığı yöndür.⁹⁵ Kur'an'da kalb, "doğru",⁹⁶ "kibirli",⁹⁷ "yalvaran",⁹⁸ "günahkâr",⁹⁹ "iman ile tatmin olmuş",¹⁰⁰ "Allah'ı anmakta gaflet içinde olan",¹⁰¹ "hasta olan",¹⁰² "hidayete ulaşan",¹⁰³ "anlama kabiliyetine

⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (1935), s. 6071-6072.

⁹⁰ Şadi, Eren, *Kalp Ülkesi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2005, s. 13.

⁹¹ Komisyon, *Dini Terimler Sözlüğü*, s. 192.

⁹² Gazâlî, *İhyâ*, c.III., s. 113.

⁹³ Frager, Robert, *Kalb Nefs ve Ruh*, İbrahim Kapaklıkaya, Gelenek, İstanbul, 2005, s. 28.

⁹⁴ Muhammed Fuât, Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfîzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, 1987.

⁹⁵ Bakara, 2/6; Al-i İmrân, 3/151-154.

⁹⁶ Şuarâ, 26/46; Sâffât, 37/84.

⁹⁷ Mü'min, 40/35.

⁹⁸ Kâf, 50/33.

⁹⁹ Bakara, 2/283.

¹⁰⁰ Bakara, 2/260; Rad, 13/28; Nahl, 16/106.

¹⁰¹ Kehf, 18/28.

¹⁰² Ahzâb, 33/32.

¹⁰³ Tegabün, 64/11.

sahip olan",¹⁰⁴ "takva sahibi olan",¹⁰⁵ "imanın mekânı"¹⁰⁶ ve "onun vasıtası ile akdedilen"¹⁰⁷ olarak çeşitli özellikleri ile vasıflandırılmıştır. Kalb, insanın düşünen, kavrayan, anlayan, inanan, şüphe eden tarafı,¹⁰⁸ kin ve öfkesinin gizlendiği yerdir.¹⁰⁹ Tasavvuf geleneğinde kalp çoğunlukla "ruh" manasında kullanılmıştır.¹¹⁰ İbn Arabî'ye göre kalb, bâtnî bilgiyi kavrama âletidir. Bu âletle kastedilen, göğüste yer alan kalb organı değildir. Bu alet melekûti bir cevherdir.¹¹¹ Kalb, insanın maddî ve manevî yönünün birleştiği yer olup, varlığın bütün hareketlerinin merkezi konumundadır. Manevî yönüyle bir sezgi organı¹¹² olan kalp, Allah'ın baktığı yer durumundadır.¹¹³ Zira Hz. Muhammed (s.a.v) bu hususta, "Allah, şekillerinize ve mallarınıza değil, kalplerinize ve amellerinize bakar." buyurmaktadır.¹¹⁴ Ayrıca kalb gözü, gönül gözü, gerçeği kavrayabilecek anlayış, sezgi gücü, kişinin Allah ile kurmuş olduğu sevgi temelli ahlaki iletişim neticesinde meydana gelen bilme, anlama ve kavrama gücü, feraset ve basiret anlamlarına da gelmektedir.¹¹⁵

Elmalılı Hamdi Efendi bedendeki maddi organ olarak bulunan kalbe "yürek", ruhi merkez olan, duygu ve düşüncelerin kaynağı kalbe ise "gönül" ismini vermektedir. İnsanı insan yapan asıl hakikati de ruhânî kalbidir.¹¹⁶ Ona göre insanın cismani kalbinin işleyişi ile ruhani kalbinin işleyişi birbirine benzerlik arz etmektedir. Nasıl ki cismani kalp, bedendeki sinir ve damar ağına sahipse, ruhani kalbinde ruh

¹⁰⁴ Araf, 7/179.

¹⁰⁵ Hac, 22/32.

¹⁰⁶ Hucurat, 49/14.

¹⁰⁷ Hac, 22/46.

¹⁰⁸ Tevbe, 9/67.

¹⁰⁹ Tevbe, 9/15.

¹¹⁰ Süleyman Uludağ, "Kalb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV yayınları, İstanbul, 2001, c.XXIV, s. 23.

¹¹¹ Ebu'l-Âla Afifi, *Muhyiddin İbnu'l-Arabî (ö.638/1240)'nin Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, Ankara, 1974, s. 108, 122.

¹¹² Frager, *Kalb Nefs ve Ruh*, s.28.

¹¹³ Uludağ, Süleyman, "Kalb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, c.XXIV, ss.230-1.

¹¹⁴ Muhyiddin, En-Nevevî, *Riyazü's-Sâlihîn*, Çeviren M. Emin Özafşar, Bünyamin Erul, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, s. 31; İbn Mace, Muhammed bin Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbn-i Mâce*, Tahkik eden Muhammed Fuâd Abdülbâki, I-II, Beyrut Trs, c.II., s. 1388.

¹¹⁵ Komisyon, *Dini Terimler Sözlüğü*, s. 192.

¹¹⁶ Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserinde kalbin iki çeşit anlama geldiği ile ilgili şu ifadelere yer vermektedir. "Kalp, yürek ve gönül manalarına gelmektedir. Yani iki anlamda kullanılır. Yürek manasındaki kalp, göğsün sol tarafındaki et parçasıdır. Atar ve toplar bütün damarların kökü ve merkezidir. İçinde karnıçkları ve kulakçıkları vardır. İnsanın aza ve organları içerisinde, iradesi dışında kendiliğinden hareket eden bir et parçasıdır. Ruha ait iticilik ondan başlar. Bu, motoru kendinde, kendi kendine açılıp kapanan bir tulumbadır. Kan dolaşımını bu organa borçludur. Bu kalp, beden ilimlerinden olan tıp ilminin yani doktorların meşgul olduğu yürektir. İkinci manada olan kalp gönül ise ruhani ve ilahi bir lütuf olan, bütün şuur, vicdan, duygu ve sezgilerimizin, düşünme kuvvetimizin kaynağı yani manevî âlemimizin merkezi olan ve maddî vücutta yeri belli olmayan kalptir ki buna "insan ruhu" da denilir. İnsanın asıl gerçeği bu kalptir. İnsanın anlayışlı, bilgin ve arif olan bölünmez kısmı; konuşulan, azarlanan, talepte bulunulan ve sorumlu olan özü budur." (Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 240).

ile bağlantılı şebekeleri mevcuttur. Yine nasıl ki bedendeki kalp sürekli daralma ve genişleme yoluyla vücuda kan pompalıyorsa, manevî kalp te sürekli bir daralma ve gevşeme ameliyesi ile ruhu beslemektedir.¹¹⁷ Kur'an'da "Muhakkak ki kalpler yalnız Allah'ı anmakla huzur bulur" buyrulmaktadır.¹¹⁸ Bu ayet doğrultusunda kalplere ilacın zikir olduğu açıktır. Elmalılı Hamdi Efendi de kalplerin şifası olan zikri iki kısımda tasnif etmiştir. Birincisi kalp ile zikir ikincisi ise dil ile zikirdir.¹¹⁹ Bu ikisi de ayrıca kendi içinde ikiye ayrılır ki birincisi unuttuktan sonra zikretmek diğeri ise hiç unutmadan daima zikretmektir. Ayrıca zikir kişinin elde ettiği marifeti kendisi ile muhafaza ettiği şeydir. Zikir olmadan kişinin elde ettiği marifeti muhafaza etmesi, kalbini koruması mümkün değildir. Bu sebeple zikir bir nevi ezber gibi bir şey manasına gelir.¹²⁰ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre Kur'an'ın adlarından birinin de 'ez-zikir' olması, onun çoğunlukla gaflet içinde yaşayan kalplere kâinata dolu olan Allah'ın ayetlerini kısa ve özlü sözlerle anlatması sebebiyledir. Zira insanoğlu çoğu zaman gaflet ve dalgınlığı sebebiyle hata ve sapıklıklarını unuttur. Fıtratının derinliklerinde gizli olan yaratılış amacından gaflete düşer. O durumda kendisini gafletten uyandıracak ve ona gerçeği hatırlatacak vasıta ve delillere ihtiyaç duyar. Kâinat esasında bu vasıta ve deliller ile dolup taşmaktadır fakat Kur'an bu vasıta ve delilleri kısa, özlü ve çarpıcı ifadelerle insanoğlunun dikkatine sunduğu için "Ez-Zikir" adı ile de anılmaktadır.¹²¹

Elmalılı Hamdi Efendi hamt zikri kapsamına övgü zikirleri ile yâd etmeleri ve özel saygı ifade eden lafızları da dâhil etmektedir.¹²² Allah, kendisine hamt edilme makamına sahip yegâne varlıktır ve bu makamlar makamların en mükemmeli ve en tepe mertebesidir.¹²³ Kur'an'ın gayb âleminde şahadet âlemine yani bu dünyaya çıkışının ilk yeri Hz. Muhammed'in (s.a.v) temiz kalbidir.¹²⁴ Allah'ı bulmak Kur'an ve Sünnet nuru ile aydınlanmış akıl ve kalp eşliğinde ortaya çıkan en nihayetdeki sezgi yolu ile mümkündür ki bu da sadece temiz kalp ve kalp gözü ile mümkün olabilecektir.¹²⁵ Bu bağlamda Elmalılı Hamdi, "Nasıl ki göz, görebilmek için ışığa

¹¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 927

¹¹⁸ Ra'd, 13/28.

¹¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (2015), s. 33.

¹²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 32.

¹²¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 62

¹²² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 100

¹²³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 101.

¹²⁴ Şuarâ; 193-195.

¹²⁵ Osman Nuri, Topbaş, *İslam Nazarında Akıl ve Felsefe*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2016, s. 9

muhtaçsa; akıl ve kalp de tefekkürde derinleşerek ilahi hakikatlere vâsıl olabilmek için, Kur'an ve onun hayata tatbiki demek olan Sünnetin nuruyla aydınlanmaya muhtaçtır. Zira insan akli, ancak Kur'an ve sünnet ışığında hakka ve hayra ulaşabilecek şekilde yaratılmıştır. Kur'an ve Sünnet'in açtığı tefekkür ufku olmasaydı, sırf aklımızla birçok hakikati hem kavrayamaz hem de ifade edemezdik. Nice feylesofun içine düştüğü karanlık dehlizlerde helak olmaktan kurtulamazdık" demektedir.¹²⁶ Elmalılı Hamdi Efendi, gönlü şuur âlemimizin semasına, nefsi natıkamızı da arza benzetmekte ve kalbi de vicdanımızın merkezi olarak tarif etmektedir.¹²⁷ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre kalbin merkezi olarak isimlendirilen 'fuad' idrak merkezimizdir.¹²⁸ İmam Gazali kalbin merkezi olan 'fuad'ı, potansiyel olarak bilme ve görme gücünü kendi içinde barındıran bir merkez olarak tarif eder. İnsan bu yeti ile şüphelerden kurtulup ilme'l yakîn derecesine ulaşır. Bu da genel olarak bilinenin aksine dış dünyadan elde edilen malzeme ve materyal ile değil, bizzat içten Allah'ın insanın kalbine doğrudan gönderdiği bir nurla olur.¹²⁹ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre Peygamberimizin kalbine inen vahiy, harfler ve kelimelerin alışılmış şekillerinden büsbütün farklı olağanüstü özellik ile tecelli eden ilahi seslerden oluşmaktadır. Bu sesler yalnızca Efendimizin kalp kulağı ile duyması ve o sesleri kalbi vasıtasıyla hissetmesi şeklinde cereyan ettiğinden mahiyeti sadece onun tarafından bilinebilecek niteliktedir.¹³⁰ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre kişi kendini yine kendi içindeki ruhani kalp olan gönül vasıtasıyla tanıyıp kavrayabilir. Ona göre insanın bütün benliği öncelikle onun gönlünde yatmaktadır.¹³¹

Elmalılı Hamdi Efendi, kalp mühürlenmesi olayını, zarf kapağının kapatılıp yapıştırılmasına ve bir daha açılmayacak şekilde mühürlenmesine benzetmektedir. Kulak kapısı aracılığı ile kalbe malumatlar dolar. O halde zarfın mühürlenmesi kalbin mühürlenmesine, kulağın mühürlenmesi de kapının mühürlenmesine benzer görüşündedir.¹³² Ayrıca Elmalılı Hamdi Efendi, "Hayır onların işleyip kazandıkları şeyler, kalplerinin üzerine pas tutmuştur"¹³³ ayetini ilgili yerde zikrederek görüşünü Kur'an-ı Kerim ile temellendirmektedir. Münafıkların durumu tam da bu kalp

¹²⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 62

¹²⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (1935), s. 5167.

¹²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 6094.

¹²⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 29.

¹³⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (2015), s. 196.

¹³¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 240.

¹³² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 243-244

¹³³ Mutaffifin, 83/14

mühürlenmesi durumu gibidir, demektedir. İlk yaratılıştta her insanda olduğu gibi kâfir ve münafıklarda sağlam olan kalp, daha sonraları kalbin sıhhatini muhafaza edemediklerinden dolayı hastalanmış, idrak ve iradeleri tamamen sakatlanmış ve hiçbir şekilde iman edemez duruma gelmişlerdir.¹³⁴ Ona göre kalbe isabet eden bu inançsızlık hastalığı şek, şüphe ve nifak hastalığıdır ve aynı zamanda bu hastalık öyle bir maraz halini zamanla almıştır ki kalp tamamen bir zarf veya kapaklı bir kap gibi tamamıyla mühürlenip ve kapanmıştır.¹³⁵ Böyle kişiler Elmalılı Hamdi Efendi'nin görüşlerine göre Allah'ın kesinlikle bunda şek ve şüphe yok dedikleri şeylerden bile şüphe ederler. Allah'ın kitabından, O'nun melekleri ve peygamberlerinden, yeniden dirilip hesaba çekilmekten, Allah'ın halis mümin kullarından velhasıl her şeyden hatta kendilerinden bile şüphe ederler. Bilginin onların gözünde hiçbir kıymeti kalmamıştır. Onların gözünde hak ve hakikatin ölçüsü sadece ve yalnızca kendileridir. Bakarlar ki kendileri de şek ve şüpheyle doludur. Her şeye kendileri gibi hükmederek yani onları şüpheli görerek her şeyin kendilerini aldattığını düşünürler. Tek şüphe etmedikleri şey şehvetleri, keyif ve zevkleridir. Kötü zan ile doludurlar. Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre hidayetin en zirvesi ilham veya doğru çıkan rüyalar gibi olağanüstü yollarla kalplerde sırları keşfederek eşyayı gerçekte oldukları gibi görebilmektir. Bu olağanüstü haller peygamberlerde vahiy, velilerde ise keşf ve ilham şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu hidayet halleri olağanüstü hallerdir. Bununla birlikte herkesin az da olsa bu hallerden biraz da olsa payları vardır. Fakat bu haller ile elde edilen bilgiler 'Peygamberlerin vahiy yoluyla elde ettiği bilgiler hariç' kesin bilgi değildir. Bu bilgiler sübjektif nitelikteki öznel bilgilerdir.¹³⁶ Bazen ilham yoluyla yoldan çıkanlar olduğu, meleklerin hayır amaçlı ilham yoluyla öğretmiş olduğu bazı bilgilerin küfür ehli ve şeytanların elinde şer ve fitne çıkarmak amacıyla kullanıldığını da söyleyen Elmalılı Hamdi Efendi, Bâbilliler'in bunu yaptığını ifade etmektedir. Elmalılı Hamdi Efendi, bu kavmin bazı insanların meleklerin ilhamı ile keşfedip kavradıkları semâvî ve arzî, ruhanî ve cismanî kuvvetleri ve bunların kaynaştırılmasından meydana gelen bazı teknikleri, yıldızlara ve tabiata isnat ederek küfre girdiklerini de söylemektedir. Bu tekniklerin gildanî sihri veya tılsimat ve kalfatriyat adıyla değişik bir sihir şekli olarak meşhur

¹³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 255.

¹³⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 240-244.

¹³⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 156.

olduğunu da ifade etmektedir. Daha sonra birtakım şeytanlar Süleyman Peygamberin devletine karşı, kısmen bu teknikleri, kısmen de kendi uydurdukları teziratı izleyip uygulamışlar ve bu şekilde, içtimai birçok fesatlar çevirerek ortalığı karıştırmışlardır, demektedir.¹³⁷

3.3 Akıl

Kur'an-ı Kerim'de akıl kelimesi, kırk dokuz defa kullanılmaktadır. Türevleri ile birlikte akıl ve düşünmeye Kur'an-ı Kerim'de yedi yüz elliden fazla yerde yer verilmiştir. Bu durum İslâmiyet'in akla verdiği değeri göstermesi açısından önemlidir. Kur'an-ı Kerim'e göre insanın düşünmesi¹³⁸, ibret alması,¹³⁹ hidayete ulaşması,¹⁴⁰ kalbin körlükten uzaklaşması¹⁴¹ için akıl çok önemli bir role sahiptir. Fiilden türetilmiş mastar bir isim olan akıl, sözlükte, yasaklamak, zapt etmek, deveyi iple bağlamak, sığınmak, korunmak, tutmak, tutmak istemek¹⁴², kösteklemek, cezbetmek, engellemek, alıkoymak, yakalamak, tutmak, idrak etmek ve nefsin arzularını bağlayan kuvvet manalarına gelmektedir.¹⁴³ Akıl, insanı sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesidir.¹⁴⁴ Istılahta ise akıl varlığın hakikatini kavrayan, maddi olmayan, fakat maddeye etki edebilen, kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen cevher demektir.¹⁴⁵ Akıl, insanın bütün faaliyetlerinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden, güzeli çirkinden ayıran güçtür ayrıca akıl, ahlâkî ve estetik değerleri belirlemede önemli bir etkiye sahip bir güçtür.¹⁴⁶ Gazalî'ye göre bilgi, akıl ile kavranabilir. Dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmak akıl ile mümkündür. Mevlana'ya göre ise akıl, canlıların bütün hareketlerini sevk ve idare eden, görünmeyen gücü sayesinde bütün organlarımızın görevlerini tam olarak yapmalarını sağlayan bir güçtür. Şayet bu güç olmazsa organlar çalışmaz.¹⁴⁷

¹³⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 446.

¹³⁸ Sâd, 38/29; Kasas, 28/51.

¹³⁹ Tâhâ, 20/54; Zümer, 39/21.

¹⁴⁰ Bakara, 2/171; Zümer, 39/17-18.

¹⁴¹ Bakara, 2/172.

¹⁴² Ali, Durusoy, *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s.19.

¹⁴³ Suâd Hakîm, *el-Mu'cemu's-Süfi*, Beyrut: Nedra Yayınları, 1981, ss. 812-814.

¹⁴⁴ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi" a.g.e, s. 242.

¹⁴⁵ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Yayınevi yok, Beyrut, 1405, s. 197.

¹⁴⁶ Süleyman Hayri Bolay, "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 238.

¹⁴⁷ Âdem Çatak, Şihâbeddin Sühreverdî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı, Gümüşhane Üniversitesi, Afşar Matbaası, Ankara, 2008, s. 123.

Elmalılı Hamdi Efendi, akli olmuş olanlar vasıtasıyla olacağı bilmek olarak tarif etmektedir. Aynı zamanda ona göre akıl zanda isabet etmektir. Ona göre akıl, Allah'ın âleme koyduğu kanunları ve gizli sırları keşfeden bir özelliğe sahiptir. Yani akıl olmayan bir şeyi icat etmez, var olanı keşfeder. Çünkü Allah yarattığı her şeyi belli bir düzen ve intizam içinde yaratmıştır. İlim, aklın bu var olanları keşfetmesi ile ortaya çıkar. Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre Allah'ın her kanunu, Allah tarafından konmuş olduğundan dolayı doğrudur. İnsan tarafından konulmuş kanunlar, esasında noksanlık barındırdığından ilim açısından batıl, din nizamı ortaya koymak açısından ise fesat ve karmaşa getiricidir. Bu sebeple insanoğluna düşen gerek ilimde ve gerek dinde kanun koymak değil, Allah'ın kanunlarını arayıp bulmak ve bu kanunları keşfedip ortaya çıkarmak olmalıdır. Arşimet hidrostatik kanununu, Newton yerçekimi kanunu, Aristo çelişme kanununu koydular demek doğru olmadığı gibi, Ebu Hanife Hazretleri de kıyası, fıkıh kanunlarını koydu demek doğru değildir. Bunlar onlar tarafından konmuş olsaydı eğri ve yalan olurdu. Doğru olmaları, Allah'ın kanununun keşf edilmesine nail olmalarından ileri gelir. Bunun için âlimler, icat eden değil keşf eden ve ortaya çıkaran kimselerdir.¹⁴⁸ Bütün ilimler, Cenab-ı Hakk'ın kâinata koyduğu kanun ve kaidelerin tespitinden ibarettir. Hakikî ilim ise; satıhta kalmayıp kalbî merhaleler kat ederek ilmin kaidelerini vaz eden yüce kudreti tanımak, böylece ilâhî sır ve hikmetlere intikal edebilmektir. Fakat ne yazık ki nefisler maddeye râm olduğu için, bugünkü ilim anlayışı, Allah'ın kâinata koyduğu maddi, zahirî ve fizikî kanunların keşif ve tespitlerinden öteye geçememektedir. O kanunları yaratan Allah'ı kalben tanımak demek olan "mârifetullah" safhası yani işin can damarı göz ardı edilmektedir.¹⁴⁹ İlmin zıddı olarak bilinen cehalet tam manası ile Allah'ı bilmemek demektir. Dünyevî bilgileri bilmemek değildir. Dünyevî bilgi ve nimetleri vereni ve ilmin kanunlarını koyanı bilmemek cehaletin en zirve noktası olarak kabul edilebilir. Elmalılı Hamdi Efendi de bu hususta 'marifet' yolu ile Allah'ı tam manası ile bilmenin mümkün olduğu görüşündedir.¹⁵⁰ Vahiyyden ve irfandan yoksun akıl ile âlim olunamaz. Akıl ancak

¹⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 161-162

¹⁴⁹ Osman Nuri Topbaş, *İslam Nazarında Akıl ve Felsefe*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 20-21.

¹⁵⁰ Bu bağlamda şu ifadeleri dikkat çekicidir. "Dîn-i İslam'da tahsil-i maârif herkes için vâcibâtı umurdandır. Evvel-i vâcib ise marifetullahtır. Allah'ı, Vacib-ül Vücut'u, O Hayy-ı Allâm-ı Kadîri, O Hâlık-ı Mürîd-i Basîr'i bilmek; bu âlem-i kevn ü fesadda müşahedey-i ayâniyye (açıkça müşahede) ile mümkün veya mu'tad olamayıp yalnız nazar ü istidlâl suretine vâbeste bulunduğundan nazar fî mârifetullah da mukaddeme-i vâcib-i mutlak olarak vacibât-ı İslam'dan ma'dud olmuştur." Yazır, a.g.e (1997), s. 293.

vahyin muhtevası içinde insanlığa fayda verir. Çünkü akıl iki tarafı da keskin bıçak mahiyetinde bir araçtır. Nitekim keskin bir ameliyat bıçağı ile sıhhat verici bir ameliyat ta yapılabilir, zulüm dolu bir cinayette gerçekleştirilebilir. Nükleer enerji, insanlığı karanlıktan koruyacak ışık, soğuktan muhafaza edecek sıcaklık ve benzeri faydalar sağlarken ondan silah ve bomba imal edilirse, bütün canlıları yok eden, kalanları ve hatta nesilleri sakat bırakan bir canavara dönüşür. Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre ilmin kökeninde şüphecilik değil sabiteler vardır. Özellikle iman ile ilgili konularda vahyin bildirdiği sabit gerçekler şüpheden uzak bir şekilde kabul edilmelidir. Bu konularda sofistیک yaklaşımın ve şüphecilerin tutumları baştan reddedilmelidir.¹⁵¹ Tabiat ilimleri başta olmak üzere tüm ilimlerin Allah'ın varlığı ve kudreti konusundaki imanımızı yıkmak değil kuvvetlendirmek gibi bir işlevi söz konusudur. Görünen âlem görünmeyen âleme olan imanımızı artıran bir araç olmalıdır. İlim ve fenni dar bir alanın içine sıkıştırarak mümkün olanlara dar bir bakış açısıyla imkânsız demek gibi bir yanlış sonuca çıkılmamalıdır.¹⁵² Elmalılı Hamdi Efendi, aklın her şeyi kavrayamayacağı gerçeğini, *"Allah yolunda öldürülenler için "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz"*¹⁵³ ayetini tefsir ederken şu şekilde izah etmektedir. *"Allah'ın bu ayette bahsettiği hayat dünyadaki zahiri duyularla ve akılla tam olarak kavranabilecek nitelikte bir hayat değildir. O hayat ruhani bir hayattır. Bu hayat ancak vahye dayanan bir hisle yani bir iman duygusu ile bilinebilir"*.¹⁵⁴ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre ilim nefsin manaya ulaşmasıdır. Ona göre nefsin manaya ulaşmasının birtakım dereceleri vardır ki şuur bunların birinci derecesi yani manaya ilk varış mertebesidir. Mananın tamamına nefsin anlayışının kuşatması hâkim olunca tasavvur, bu mana şuurunun gitmesinden sonra geri döndürülebilecek şekilde ruhta kalıcı olmasına da hıfz (ezberleme), bunu isteme durumuna hatırlama ve tekrar bunu bulan vicdana ise anma yani zikir derecesi denir. Bu sebeple şuur ilmin en zayıf derecesidir. Çünkü onda sebat ve ihtiyatlı hareket mevcut değildir. Bu sebeple Allah'ın ilmine şuur demek doğru olmaz.¹⁵⁵ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre pozitif ilimler olarak ta isimlendirdiğimiz tabii ilimler, tabiat dışı olağanüstü

¹⁵¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 200.

¹⁵² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 234.

¹⁵³ Bakara, 2/154.

¹⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 536.

¹⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (2015), s. 252.

harikaları inkâr ettirecek bir zaruret değildir.¹⁵⁶ Hz. Musa'ya Kızıldeniz'in açılması¹⁵⁷, Hz. İbrahim'i ateşin yakmaması¹⁵⁸ vb. Kur'an'da anlatılan yaşanmış hadiseler de bu durumun açık bir göstergesidir. Ayrıca Elmalılı Hamdi Efendi, harikulade olağanüstü durumlar olan mucizelerin, kulların zaruri durumlarında Allah'ın onlara hususi rahmetiyle inayet etmesi olduğunu da düşünmektedir (Yazır, 1938:1087).

3.4 Nefis

Kişi, zât, varlığın kendisi¹⁵⁹, can, ruh¹⁶⁰, arzu, istek, tutku¹⁶¹, kötü huy ve çirkin davranışların kaynağı¹⁶², kan, cevher gibi manalara gelmektedir.¹⁶³ Istılahta ise, kulun yerilen ahlâkı ve amelleri anlamında kullanılmaktadır.¹⁶⁴ İslam ahlak bilginleri insanın istek ve arzularının yönemiş olduğu alana göre nefisle ilgili tanımlar ortaya koymuşlardır. İnsanın istek ve arzuları, sürekli günah işlemeye eğilimli olup dine aykırı davranışları yapmaktan sakınmıyorsa, buna nefsi emmare, yaptığı kötülükten pişmanlık duyuyor vicdanen rahatsız oluyorsa buna da nefsi levvame demişlerdir. İnsanın Allah'a olan yakınlığı ibadet ve ahlakta tam bir ilâhî aşka dönüşmüşse nefsi mülhime, istek ve arzular Allah'ın emirlerine tam tabi olup, kişi şehvetlerini ön plana çıkarmıyorsa nefsi mutmaine adını vermişlerdir. Allah'tan gelen her türlü kaza ve belaya razı olup sabreden nefse nefsi râdiye, Allah'ın razı olduğu kulun manevi hali ise nefsi mardiyeye olarak ifade edilmiştir. Her türlü istek ve arzularını vahye tabi kılan, basit tutkularını dizginleyen ve hayatında model olarak Hz. Muhammed'i örnek alan nefis ise nefsi kâmile olarak tanımlanmıştır.¹⁶⁵ Süfîler, nefis kavramıyla insanın kötü sıfatları ve arzu ve isteklerini kastederler.¹⁶⁶ Mutasavvıflar, kişiye en büyük kötülüğün, kendi nefisinden geldiğini ve kişinin nefsinin kendisine yaptığı zararı hiçbir şeyin yapamayacağını söylemişlerdir.¹⁶⁷ Nefis, insanın hakikati, şehvet ve gadap kuvvetlerinin toplandığı mânâ, bedene

¹⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 1087.

¹⁵⁷ Şuarâ, 26/63.

¹⁵⁸ Enbiyâ, 21/69.

¹⁵⁹ Âl-i İmran, 3/30.

¹⁶⁰ A'râf, 7/205.

¹⁶¹ Zümer, 39/42.

¹⁶² Yûsuf, 12/53.

¹⁶³ Firuzabâdi, *Kâmûsi'l-Muhîit*, s. 255.

¹⁶⁴ Kuşeyri, *Risale*, s.167)

¹⁶⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 546-549.

¹⁶⁶ Frager, *Kalp, Akıl ve Ruh*, s. 70-71.

¹⁶⁷ Ebu Abdullah el-Haris b. Esed Muhâsibî, *er-Riaye li Hukukillah*, Thk. Abdulkadir Ahmed Ata, 4. Baskı, Lübnan, Tarihsiz, s. 326.

yerleştirilen ve kötü huyların kaynağı olan bir lâtife, bir sırdır. Güzel huyların kaynağı ise, ruhtur. Ruhun idarecisi akıl, nefsin idarecisi ise hevâdır.¹⁶⁸

Elmalılı Hamdi Efendi, *Hak Dini Kur'an Dili* adlı eserinde nefis kavramını izah ettiği bir yerde nefsin bir şeyin zatı ve kendisi olduğunu söylemekte, ruh ve kalp manalarına da geldiğini de ifade etmektedir. Ayrıca "*şeriat örfünde nefis, şehvet ve kızgınlığın başlangıcı olan nefsanî kuvvete denir*", demektedir.¹⁶⁹ Elmalılı Hamdi Efendi nefsin kötü isteklerin merkezi olduğunu savunur. Bunu kırma ve engellenmenin en keskin yolunun ise tövbe kılıcı olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁰ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre de nefis zararlı ve gururludur.¹⁷¹ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre insanın ruhi yönü, vehbi ve kesbi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Vehbi olan yönü yani çalışmadan Allah tarafından bahşedilen yönleri bedenine üfürülen canı, akıl-zekâ ve bunlara bağlı olan anlayış, düşünce, konuşma ve vicdan yani iç duygu yönleridir. Çalışarak elde ettiği yani kesbi olanlar ise ilim, marifet, üstün ahlak, cömertlik, yiğitlik, doğruluk vb. yönlerdir.¹⁷² Elmalılı Hamdi Efendi ruh kavramını başlıca üç kategoride ele almaktadır. Birinci olarak ruh hareketin başlangıcı yani kuvvet olan güçtür. Elektrik enerjisi bu güce bir örnek olarak gösterilebilir. İkinci kategorideki ruh hayatın başlangıcı olan ruhtur. Bu en genel manada ruh kategorisidir. Bitkilerden tutun tüm canlıların hayatı bu kategorideki ruh kapsamındadır. Üçüncü kategorideki ruh ise anlayışın yani idrakin başlangıcı olan ruhtur. Burada bilgi, anlama, ilim, irade vb. insana ait olan tüm hasletler bu kategorideki ruhta mevcuttur. Allah'ın ruhumdan Âdem'e üfledim¹⁷³ buyruğu da bu kategoridedir.¹⁷⁴ Görüldüğü üzere Elmalılı Hamdi Efendi insanları diğer canlılardan ayıran özelliğin ruhlarının kendi nev'ine münhasır bir özelliğe sahip olması ile ilgili olduğu görüşüne sahiptir. Ona göre bu durum da ruhların derecelerinin farklı olduğunu gösteren açık bir delildir. İnsanlar arasında bile ruh seviyesi açısından dereceler mevcuttur. Peygamberlerin ruhları bu yönüyle en yüksek ruhlar olarak sınıflandırılabilir. Fakat Hz. Âdem kıssasından da anlaşılacağı üzere beşer türünün temsilcisi olarak Hz. Âdeme ve onun nezdinde insanoğluna Allah tarafından

¹⁶⁸ Kuşeyri, *Risale*, s. 167.

¹⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 252.

¹⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 364.

¹⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 252.

¹⁷² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 163.

¹⁷³ Hicr, 15/2.

¹⁷⁴ Turgut, a.g.e, s. 698.

halifelik vazifesinin verilmiş olması, insanoğlunun ruh seviyesinin diğer canlılardan daha yüksek bir mertebede olduğunun göstergesidir.¹⁷⁵ Elmalılı Hamdi'ye göre ruhun beden cevherinden farklı bir özü bulunmaktadır. Zira Allah yolunda öldürülmüş olan şehitler bedenen ölmüş olsa da ruhen yaşamaktadır.¹⁷⁶ Firavun ailesinin durumu da buna benzer bir niteliktedir. Onlar bedenen ölmüş olsalar da kıyamete kadar sabah akşam ateşe sürülmektedir.¹⁷⁷ Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre Allah'ın Kur'an'da bahsetmiş olduğu bu hakikatlerde ruhun bâki olması meselesine bir işaret bulunmaktadır.¹⁷⁸

Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre dünyaya ait olan nimetler iki çeşittir. Bunlardan bir kısmı ruhla ilgili bir diğeri ise cisim ile ilgilidir. Başka bir ifade ile manevi ve maddidir. Ruhla ilgili olanlar ruhun bedene üfütülmesi, akıl ve zekânın parlaması ve bunlara tabi olan anlayış, düşünme, konuşma, vicdan yani iç duygunun sağlam olmasıdır. Cisim ile ilgili olanlar ise vücut ve vücut organları ve bunlardaki sinirler, kaslar ve diğer maddi kuvvetlerdir. Ayrıca ruh ile ilgili nimetlerin Vehbi olmayıp çalışmakla elde edilen kesbi olan nimetleri de vardır ki onlar da şunlardır. İlim, marifet, üstün ahlak, cömertlik, yiğitlik, doğruluk ve namusluluk gibi nimetlerdir. Elmalılı Hamdi Efendi'ye göre dünyaya ait olan nimetler iki çeşittir. Bunlardan bir kısmı ruhla ilgili bir diğeri ise cisim ile ilgilidir. Başka bir ifade ile manevi ve maddidir. Ruhla ilgili olanlar ruhun bedene üfütülmesi, akıl ve zekânın parlaması ve bunlara tabi olan anlayış, düşünme, konuşma, vicdan yani iç duygunun sağlam olmasıdır. Cisim ile ilgili olanlar ise vücut ve vücut organları ve bunlardaki sinirler, kaslar ve diğer maddi kuvvetlerdir. Ayrıca ruh ile ilgili nimetlerin Vehbi olmayıp çalışmakla elde edilen kesbi olan nimetleri de vardır ki onlar da şunlardır. İlim, marifet, üstün ahlak, cömertlik, yiğitlik, doğruluk ve namusluluk gibi nimetlerdir.¹⁷⁹

Sonuç

Elmalılı Hamdi Efendi çalkantılı bir tarih aralığında yaşamış, Osmanlı'nın yıkılışı ve Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna şahitlik etmiştir. Zeki ve

¹⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 411.

¹⁷⁶ Bakara, 2/154.

¹⁷⁷ Mü'min, 40/46.

¹⁷⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 536-537.

¹⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, s. 162-163.

gayretli kişiliği ile çok çabuk hadiselere vâkıf olmuş, eğitim hayatı boyunca ekranlarının hep önüne geçerek sivrilmeyi başarmıştır. Öğrenmeye olan yatkınlığı onu kısa zamanda sayılı ilim adamlarının arasına sokmuştur. Gençlik yıllarında aktif siyasetçilik te yapmış, Osmanlı'nın son dönelmelerinde Damat Ferit Paşa Hükümetlerinde aldığı görevler nedeniyle, Yeni Türkiye Cumhuriyeti tarafından cezalandırılmıştır. Çok yönlü bir ilim adamı ve siyasetçi olmasının yanında; şiir, hat ve edebiyat gibi alanlara düşkünlüğü onun tasavvufi yatkınlığı olduğunu göstermiş nitekim Şabaniyye tarikatına girmek suretiyle bu yatkınlığı müritliğe dönüşmüştür. Elmalılı Hamdi Efendi, birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerinde tefsir, fıkıh, kelam, felsefe vb. birçok alanda kayda değer tespitler yaparak tüm bu ilim dallarına önemli katkılar sunmuştur. İlmî kişiliği çok baskın olmasına karşın tasavvufi yönü de bulunan Elmalılı Hamdi Efendi'nin eserlerinde tevhit konusunu işlerken, Allah-âlem ve insan münasebeti kapsamında oldukça derinlikli tahliller yaptığı görülmektedir. Vahdet-i vücud meselesini Hallac-ı Mansur gibi anlamadığını fakat bu tasavvurun şeriat sınırları içinde çok önemli bir gelenek kazanımı olduğunu ifade etmektedir. Kör akıl ile hakikatlerin kavranamayacağı, iman dairesi içinde vahiyle nurlanmış akıl vasıtasıyla ve kalb-i selim ile ilahi hakikatlere vakıf olunabileceği düşüncesine sahiptir. Kâinat kitabını dünya mektebinde Allah'ı anarak ve nefsi arındırmak suretiyle, temiz bir kalp ve vahiyle nurlanmış akıl eşliğinde okumak gerektiğini düşünmektedir. Materyalist felsefelerin ve ateist filozofların bu bağlamda büyük bir yanılğı içinde olduklarını savunmaktadır.

Kaynakça

Abdülbaki, Muhammed Fuât. *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire, 1987.

Afifi, Ebu'l-Âlâ. *Muhyiddin İbnu'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi*. çev. Mehmet Dağ. Ankara, 1974.

Ayış, Mehmet Şirin. *Elmalılı Tefsirinde Tasavvuf*. Rağbet Yayınları. İstanbul, 2015.

Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul, 1989.

Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Rehber Yayınları. Ankara, 1997.

Chittick, William. *Var Olmanın Boyutları*. çev. Turan Koç. İnsan Yayınları. İstanbul, 1997.

Cürcânî. *et-Ta'rîfât, Daru'l-Kitabi'l-Arabî*. Yayınevi yok. Beyrut, 1405.

Çatak, Âdem. *Şihâbeddin Sühreverdî'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Gümüşhane Üniversitesi Afşar Matbaası. Ankara, 2008.

Durusoy, Ali. *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdaki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları. İstanbul, 2008.

Ersöz, İsmet. *Elmalılı Mehmet Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi). Konya, 1985.

Ersöz, İsmet. "Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tefsirinin Özellikleri". *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. TDV Yayınları. Ankara, 1993.

Eren, Şadi. *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'dan Tefsir Nükteleri*, Zafer Yayınları, İstanbul, 1998.

Eren, Şadi. *Kalp Ülkesi*, Nesil Yayınları. İstanbul, 2005.

Fîruzâbâdî, Mecidüddin Muhammed b. Yakup. *Kâmûsî'l-Muhît*. Darü'l-Marife. Beyrut, 2005.

Fragar, Robert. *Kalp, Nefs ve Ruh*. İbrahim Kapaklıkaya. Gelenek. İstanbul, 2005.

Hakîm, Suâd. *el-Mu'cemu's-Sûfî*. Nedra Yayınları. Beyrut, 1981.

İbn-i Manzûr. *Lisânu'l Arab*. Yayınevi yok. Beyrut, 1990.

İbn Mace, Muhammed bin Yezîd el-Kazvinî. *Sünenü İbn-i Mâce*. Tah. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. Beyrut, Tarihsiz.

Janet, Paul. Seailles Gabriel. *Metâlib ve Mezâhib*. Çeviren: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. Eser Neşriyat. İstanbul, 1978.

Kam, Ferit. *Vahdet-i Vücûd*. Sadeleştiren Ethem Cebecioğlu. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. TDV Yayınları. Ankara, 1994.

Kalyoncu, Cemal A. *Saklı Hayatlar*. Zaman Kitap. İstanbul, 2004.

Kaya, Murat. Köksal, Asım Cüneyt. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*. Klasik Yayınları. İstanbul, 2013.

Kılıç, Recep. *İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş-Elmalılı Hamdi Yazır-Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*. Ankara, 2005.

Kılıç, Mahmut Erol. *Muhyiddin İbni Arabî'de Varlık Mertebeleri*. İstanbul, 1995.

Komisyon. *Dinî Terimler Sözlüğü*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. Editör: Ahmet Nedim Serinsu. Ankara, 2009.

Kozan, Ali. "Bir Türk İslam Mütefekkeri: M. Hamdi Yazır ve Siyaset Felsefesi". *Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu*. TDV Yayınları. Ankara, 2015.

Köksal, Asım Cüneyt. *Osmanlı'nın Bilgeleri Elmalılı Hamdi Yazır*. İlke Yayınevi. İstanbul, 2017.

Kuşeyrî, Abdulkerim. *Kuşeyrî Risalesi*. Dergâh Yayınları. İstanbul, 1978.

Mardin, Ebu'l Ülä. *Huzur Dersleri*. İstanbul, 1966.

Muhâsibî, Ebu Abdullah el-Haris b. Esed. *er-Riaye li Hukukillah*. Thk. Abdulkadir Ahmet Ata. Lübnan, Tarihsiz.

Mevlânâ, *Fîhi Mâfih*. Çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları. İstanbul, 1985.

Paksüt, Fatma. "Merhum Dayım Hamdi Yazır". *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara, 1993.

Özsaraç, Hatice. *Elmalılı M. Hamdi Yazır ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara, 1996.

Öztürk, Nazif, *Elmalılı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara, 1995.

Taberî, Muhammed bin Cerir. *Câmiu'l-Beyân 'an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an*. Daru'l-Fikr. Beyrut, 1988.

Tahevânî, Muhammed A'la bin Ali. *Kitâbu Keşşâf-ı Istilâhât-i'l-Fünûn*. Beyrut, Tarihsiz.

Topbaş, Osman Nuri. *İslam Nazarında Akıl ve Felsefe*. Erkam Yayınları. İstanbul, 2016.

Topbaş, Osman Nuri. *Kâinat, Kur'an ve İnsan*. Yüz akı Yayıncılık. İstanbul, 2016.

Uludağ, Süleyman. "Kalp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları. İstanbul, 2001.

Yavuz, Yusuf Şevki. Elmalılı Muhammed Hamdi. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. İstanbul, 1995.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Matbaa-i Ebuzziya. İstanbul, 1935.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sad. İbrahim Sarıçam vd. Azim Dağıtım. İstanbul, 2017.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Makaleler -I-*. Haz. Asım Cüneyt Köksal-Murat Kaya. Kitabevi Yayınları. İstanbul, 1997.